

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.11.13>

Volume 6/2

2022 p. 270-312

BAHRÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDE TİBBÎ FAALİYETLER*
(1250-1382)

MEDICAL ACTIVITIES DURING THE BAHRÎ MEMLÛKS PERIOD
(1250-1382)

Serkan ÖZKAN**

ÖZ

İnsan hayatının en önemli konularından birisi sağlıktır. Her büyük medeniyetin ilgilendiği gibi İslâm da sağlık alanı ile çok yakından ilgilenmiştir. İslâm'da ibadetin ön şartı kabul edilen sağlık ve sağlığın korunması İslâmiyet'in ilk devirlerden beri yoğun olarak çalışılmıştır. İslâm tıbbının ilk menşei Kur'an ve hadis olmuştur. İslâm Devleti'nin antik yazıtlara ulaşması ile Antik Grek ve Helenistik tıp bu alanın kaynağı olmuştur. Memlûkler, çağdaşı olan diğer devletlere göre görece daha güçlü oldukları için bilimsel faaliyetlerde temayüz etmişlerdir. Siyasi güç, özellikle tıbbî faaliyetlerde Memlûkleri zirveye taşımıştır. Makalemizde Bahrî Memlûkler dönemindeki tıp faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *İslâm, Memlûkler, Tıp, Sağlık, Ecza.*

ABSTRACT

One of the most important issues in human life is health. Like every great civilization, Islam was also very closely interested in the field of health. Health and the protection of health, which are accepted as the precondition of worship in Islam, have been intensively studied since the early ages of Islam. The first origin of Islamic medicine was the Qur'an and hadith. Ancient Greek

* Bu makale 2021 yılında hazırladığım “Bahrî Memlûkler Döneminde Tıbbî Faaliyetler (1250-1382)” başlıklı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-mail: serkanoskan35@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8994-614X, Isparta, Türkiye.

and Hellenistic medicine became the source of this field, with the Islamic State reaching ancient inscriptions. Since the Mamluks were relatively stronger than other contemporary states, they excelled in scientific activities. Political power put the Mamluks over the top, especially in medical activities. In our article, information is given about the medical activities in the Bahri Mamluk period.

Keywords: *İslâm, Mamlûks, Medicine, Health, Medicament.*

GİRİŞ

Her büyük devlet gibi, Memlûk Türk Devleti de ilmi ve âlimleri himaye etmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda Memlûkler hem önemli ilim merkezlerine sahip olmuş hem de dinî ve müspet ilimlerin tekamülüne mühim katkılar sunabilmişlerdir. Bu dönemde dikkat çeken ilmi faaliyetlerden biri de tıp alanında gerçekleşmiştir. Çeşitli sahalarda pek çok âlimin yetiştiği Memlûkler döneminde çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Memlûkler, sadece tıp öğretiminin yapıldığı ihtisas medreseleri ve çok sayıda hastane inşa etmişlerdir (Mahamid, 2013, s. 603). Bunların çoğunu eğitim-öğretimin yanı sıra sağlık hizmetlerinin de birlikte yürütüldüğü kurumlar olarak anlamak gerekir.

Memlûkler, devletin idarî yapılanmasında Selçuklu geleneğini esas alan Eyyûbîler'den etkilenmişlerdir (Yiğit, 2004, XXIX, s. 93). Bununla birlikte onların Eyyûbîler'den devraldıkları yapıyı daha da geliştirdiklerini söylemek gerekir. Memlûkler, kuruluş yıllarındaki önemli askerî başarılarını, devlet teşkilatının oluşturulması ve geliştirilmesine de yansıtmışlardır. Özellikle tıp kurumlarında bu etkiyi görmek mümkündür. Büyük ölçüde Eyyûbî mirası üzerine kurdukları devletlerinde kendilerine has bazı müesseseler de ihdas etmişlerdir (Yiğit, 2004, XXIX, s. 94). Bu anlamda Memlûkler, Türk tarihinde müesseseleşme bakımından Osmanlılar'dan sonra ayrı bir yere sahiptir.

İslâm dünyasında büyük kargaşaların yaşandığı bir dönemde ortaya çıkan Memlûkler, siyasî ve askerî başarılarının yanı sıra ilmin gelişimine de önemli katkılar sunmuşlardır. Özellikle İslâm dünyasına yönelen Moğol saldırısını durdurmaları ve sonrasında Haçlı seferleri karşısında elde ettikleri askerî başarılar, onlara İslâm dünyasında haklı bir şöhret kazandırmıştır. Bu durum doğudan ve batıdan pek çok âlimin Mısır ve Şam'a rağbet göstermesine neden olmuştur. Öte yandan Memlûk sultanlarının bu ilim adamlarını himaye etmeleri ve kurdukları müesseselerle onlara imkân tanınmaları,

bu coğrafyada ilmî hareketin ilerlemesine büyük katkı sağlamıştır. Böylece Memlûk idaresi altında bulunan Mısır ve Şam, kısa sürede İslâm dünyasının en önemli kültür merkezleri haline gelmiştir (Özyurt, 2007, s 94).

A- BAHRÎ MEMLÛKLERİ DÖNEMİNDE TIBBÎ FAALİYETLER

Memlûkler kuruluşunda karşılaştığı askerî ve siyasî sorunları aştıktan sonra her büyük devlet gibi ilim ve sanat alanında çalışmalara başlamışlardır. Böylece siyasî ve askerî alanda gösterdikleri başarıları ilmî ve sanatsal alanda da gösterebilmişlerdir. Haçlı ve Moğol istilalarına karşı güvenli liman olması, ilme verilen önem sayesinde ve ilmî çalışmalar için gösterilen yoğun imar faaliyetleri ile Memlûkler döneminde özellikle tıp alanında önemli gelişmeler ortaya çıkmış, Mısır ve Şam önemli tıp merkezleri haline gelmiştir.

Osmanlı tarihi araştırmacıları Osmanlılara, kurdukları vakıfların sayısından ötürü ‘Vakıflar İmparatorluğu’ demektedir. Bu Osmanlı için doğru olmakla birlikte Memlûkler için de fazlasıyla geçerli bir realitedir. Nitekim Memlûk Devleti, Mısır ve Suriye’de Osmanlı’ya nazaran daha kısa süreli bir hâkimiyet sürmüştüğüne rağmen daha fazla vakıf ve hayır kurumları ihdas etmiştir (Ragab, 2015, s. 40). Ayrıca Kahire şehri bu dönemde ilim ve eğitim merkezi olarak kalan son şehirlerdendir. Bunun bir nedeni, Mısır’ın binlerce yıldan beri medeniyetlerin beşiği olmasından ileri gelmektedir. İkinci olarak, azatlı olan Türk memlûklerin, arkalarında bırakacakları servetlerine sultanların el uzatarak mirasçılara bir şey bırakamama düşüncesiyle, servetlerinin kaybolup gitmesinden endişe ederek bunları vakfetmek zorunda kalmış olmalarıdır. Son olarak, Türklerin hayır ve hayratı seven, iş ve maksatlarında ecir ve sevap arayan insanlar olmalarını da ekleyebiliriz (İbn Haldun, 1986, II, s. 454).

Bahrî Memlûkleri döneminde ilk dikkat çekici faaliyet Kahire’de kurulan hastanedir. Sultan Baybars (1260-1277) zamanında Kalâvun, Şam bölgesine akınlar düzenlediği sırada 1276 yılında şiddetli bir kulunç hastalığına yakalanmıştır (Yiğit, 2004, s. 53). Tabipler Şam’da bulunan Nureddin hastanesinden (Nuristan) tedarik ettikleri eczalar ile onu tedavi etmişlerdir (Ragab, 2015, s. 107). Kalâvun iyileştikten sonra bu hastaneyi ziyaret etmiş ve buraya hayran kalmıştır. Allah ona hükümdarlığı nasip ettiği takdirde benzer bir hastaneyi Kahire’de yaptıracağına dair adakta bulunmuştur (Ragab, 2015, s. 95). Sultanı hastane yapımına sevk eden diğer etkenin Kahire’yi İslâm’ın yeni

başkenti yapma hedefi olabilir. Nitekim İslâm dünyasının önemli merkezlerinden Bağdat, bir süre önce Moğollar tarafından istila edilmiş; Abbâsî hilafeti makamı Memlûk Sultanı Baybars tarafından 1261'de Kahire'de yeniden ihdas edilmişti (Yıldız, 1992, s. 458). Bu, Kahire'nin İslâm dünyasının yeni başkenti olma yolundaki ilk adımıydı. Böylece hilafetin yeni merkezi Kahire oldu.

Memlûklerin selefi Eyyûbîler döneminde ise Şam kültür ve ilim merkeziydi. Bağdat'ta Adudî hastanesi, Dımaşk'ta Nûreddin Zengî hastanesi bulunmaktaydı. Bu sebeple Kalâvun, Kahire'de eşsiz bir hastane yaptırarak, bunu siyasî güç unsuru olarak kullanılabiliyordu. Bu yapının çok kısa sürede bitirilmesi Kalâvun'un güç ve itibarını göstermesi bakımından da önemlidir. Ayrıca sultan bu sayede hatırasını unutulmaz hale getirmeyi başarmıştır (Ragab, 2015, s. 45; Northrup, 2001, s. 125; Yalçın, 2015, s. 331).

Kalâvun, sultan olunca hastane, kubbe (türbe) ve medreseden oluşan kısımları için 1283 tarihinde Eyyûbî hanedanına mensup Munise Hatun'a ait Kutbîyye Kasrı'nı Zümrüt Kasrı ile bir miktar para karşılığında istimlak ederek tesislerin yapılması için veziri Alameddin Sancar'ı görevlendirmiştir (Ragab, 2015, s.101). Vezir Sancar, Kutbîyye, Kasrı'nın büyük salonu ve dört eyvanının bulunduğu şadırvanlara dokunmadan 1284 tarihinde büyük şenliklerle inşaatı başlatmış ve tesisi yoğun bir çaba neticesinde iki ay gibi kısa bir sürede tamamlamıştır (Northrup, 2001, s. 101). Kahire'nin en işlek caddesi olan el-Mu'izz sokağında bulunan bu mimarî şaheser (Yeomans, 2006, s. 5), bugün bile Kahire'nin en dikkat çekici yapısıdır (Yeomans, 2006, s. 132). Bu hastaneye Sultan Kalâvun'un el-Mansûr lakabına atfen Büyük Mansûrî Hastanesi (el-Bimâristânü'l Kebîr el-Mansûrî) adı verilmiştir (Buharalı, 2006, s. 32). Daha sonra Kalâvun tarafından yapıya bir hamam eklenmiştir. Bimaristanın gizli kapısına bitişik olarak inşa edilen yapı, sonraki dönemlerde Kahire'nin en ünlü hamamı olmuştur (Levanoni, 2008, s. 192).

Sultan Kalâvun hastanenin açılış törenine kendisi de katılmıştır. Törene komutanları, kadılar ve âlimlerle birlikte gelerek kendisine ayrılan makamda oturduktan sonra hastanenin şifalı içeceklerinden bir kadeh içmiş; *"Burasını benim gibilere ve benden aşağıda olanlara, meliklere ve askerlere, küçük ve büyük komutanlara, küçüklere ve büyüklere, kadınlara ve erkeklere, hür ve kölelere vakfettim"* demiştir (Buharalı, 2006, s. 33).

Kalâvun hastanesinin sınıf gözetmeksizin bütün hastalara hizmet verdiği vakfiyesinde açıkça zikredilmiştir. Nitekim hastanenin kadın-erkek, zengin-fakir, yerli-yabancı, genç-ihtiyar-çocuk, yoğun bakım ya da ayakta tedavi gören hasta ayrımı olmaksızın Müslüman hastalara hizmet verdiği vakfiyesinde belirtilmiştir. Müslüman olmayanların bu hastanede tedavi göremeyeceği kesin bir şekilde belirtilmiştir (Yalçın, 2015, s. 331). Hastanede yatan hastaların bakımına engel olmayacak şekilde evlerde yatan yoksul hastalara da bakılıyor, vizite hizmeti ile birlikte ilaçları da veriliyordu (Buharalı, 2006, s. 33; Ragab, 2015, s.118). Hastanede vefat edenlerin yıkanması, kefenlenmesi, ceset ve kefenlerine sürülen kokular ve mezar kazıcıların ücreti yine vakıf tarafından karşılanmaktaydı. Evlerinde ölen yoksul hastaların da cenaze masrafları bu vakıf tarafından ödeniyordu (Buharalı, 2006, s.34; Ragab, 2015, s.141).

İki bölümden müteşekkil olan hastanenin bir bölümü erkeklere diğer bölümü ise kadınlara ayrılmıştı. Bu bölümler de dâhiliye, cerrâhiyye, göz hastalıkları ve ortopedi şeklinde taksim edilmişti. Dâhiliye de ateşli hastalıklar, ruh ve sinir hastalıkları, enfeksiyon ve ishal hastalıkları şeklinde alt dallara ayrılmıştı. Bu kısımlarda bir, iki ya da üç hekim görevliydi. Bunlar arasında en kıdemlisine ‘reîs’ unvanı verilirdi. Reîsülkakhâlîn, göz hekimlerinin salahiyetinden, reîsülcerrâhîn cerrahların salahiyetinden sorumlu iken, reîsületıbbâ ise hastanedeki bütün hekimlerin salahiyetinden sorumluydu, yani başhekimdi (Yalçın, 2015, ss.332-333; Ragab, 2015, ss. 118-119). Bu bilgilerden hareketle muhtelif sahalarda uzmanlaşmış çok sayıda hekimin Kalâvun hastanesinde istihdam edildiği ve bu hekimlerin alanlarında uzman olmalarına önem verildiği anlaşılmaktadır (Ragab, 2015, ss.122-128). Abbasîler döneminden beri olagelen bu makam, hekimler arasından seçilmekteydi (Yalçın, 2015, s. 289). İlk dönemlerde Mısır ve Şam için tek bir ‘reisületıbba’ var iken, ilerleyen dönemlerde ayrı ayrı atama yapılmıştır (Yalçın, 2015, s. 289).

Hastanenin işleyişi ve hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi için vakfiyede en önemli rol ‘nâzır’ adı verilen görevliye tevdi edilmiştir (Ragab, 2015, ss.117-118). Onun sorumluluk alanı aynı zamanda hastanenin sunduğu hizmetler hakkında da bilgi vermektedir. Bu nedenle vakfiyede nâzırın görev ve sorumlulukları detaylıca açıklanmıştır. Vakfiyeye göre nâzır, vakfa ait gayrimenkulleri dilediğine kendisi ya da nâibi aracılığıyla üç yıllığına piyasa değerine göre kiraya verebilirdi. Ancak güvenilmeyen, hüküm giymiş kişilere kiraya veremezdi. İfrat ve tefritten kaçınarak

hastanenin her türlü ihtiyacını, bakım ve onarımı da dâhil karşılamakla yükümlüydü. Hastane çalışanlarının maaşlarını günün şartlarına göre tespit eder ve ödenmesini sağlardı. Bu vakıfta Yahudi ve Hıristiyan hekim ya da herhangi bir kademede görevli çalıştırılmasına izin veremezdi. Çalışacak kişilerin Müslüman, güvenilir ve yazı yazmayı bilen kişiler olması gerekirdi. Nâzırın zikredilen bu görevleri, hastanenin kira gelirlerinin nerelerden sağlandığı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca hastanenin fizikî ve teknik şartlarının yerine getirilmesi, hastanede hekim yahut daha alt kademelerde gayrimüslim birinin istihdam edilmemesi ve bütün görevlilerin maaşlarının ödenmesinin nâzırın sorumluluğunda olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hastanenin işleyişine dair nâzırın uhdesinde olan roller kapsamlı olarak ortaya konmaktadır (Ragab, 2015, ss. 120-121; Yalçın, 2015, s. 332).

Nâzır, ayrıca ilaçların yapımından, içeriğinden ve hastaya ulaşmasından sorumlu idi. Nâzırın ilaç hazırlama, stoklama ve tedarik kısmına en güvenilir kişiyi koyması şarttı. Bu zorunlu olarak yapılıyordu. Panzehirler genellikle yılan kanından yapılırdı (Chipman, 2010, s. 8).

Nâzır sadece hastane sakinlerinin medikal ihtiyaçlarından sorumlu kişi değildi. Aynı zamanda ondan Kahire'deki fakir ve muhtaç (evde bakıma muhtaç veya evde vefat eden kişinin defin işlemleri için) kişilerden de sorumlu idi (Chipman, 2010, ss. 8-9).

El-Dîhvar, *Takdimatü'l- Ma'rife* adlı kitabında bimaristanların ilk görevini ilaç yapımında kullanılan hammaddeyi hazır bulundurmak ve bazı yapımı zor ve zahmetli ilaçları stoklamak olarak belirtmiştir. Bu eser daha sonra kurulan bimaristanlar için referans kitabı olmuştur. Yine el- Sadid İbn Ebi el-Bayan (d.1161) tarafından yazılan ve derleme eser olan *el-Dusturü'l-Bimaristan*, Mısır ve diğer coğrafyalarda bulunan bimaristanların eczacılık alanında başvurdukları temel eser olmuştur (Ragab, 2015, ss. 214-215).

Vakfiye'ye göre Mansurî hastanesinin ihtiyaçlarının karşılanması ve bunun devamlılığı nâzırın birinci önceliği idi. Bunun için doktorlar, önemli sorumluluklara sahipti. Eczacılar, hastanede ve şehirlerde az bulunduğundan yukarıda bahsedilen yükümlülükler dâhil değillerdi. Onlar sadece verilen talimat üzerine ilaç ve hammadde hazırlardı (Chipman, 2010, s. 9).

Bimaristan açıldıktan sonra Kalâvun, bir emirnâme ile Mühezzibuddin Ebû Huleykah'ı yeni hastanenin amacını ve misyonunu öğretmesi amacıyla şef doktor olarak atamıştır (Ragab, 2015, s. 141).

Kalâvun hastanesinin sağlık hizmetlerinin yanı sıra eğitim (Ragab, 2015, s. 106) ve araştırma yönünün de olduğu görülmektedir (Keleş, 2005, I, ss.387-388). Nitekim vakfiyede belirtildiği üzere belirli vakitlerde tıp ilmiyle ilgilenilmesi ve ihtilaflı konuların çözüme kavuşturulmasının denetlenmesi hususu nâzırın sorumluluğuna verilmiştir. Yani nâzır, tıp derslerinin düzenli yürütülmesi ve uzmanların bir araya gelerek tartışmalı meselelerde karar almalarını takip edecek bir idareci konumundaydı (Yalçın, 2015, s. 333).

Kuruluşundan itibaren hastanenin zengin bir kütüphaneye sahip olması da burada tıp eğitimine yatırım yapıldığını gösteren diğer önemli bir husustur. Bununla birlikte hastanelerin asıl amacının sadaka-vakıf olduğu ve fakirlerin, yabancıların bakımını sağlamak olduğu unutulmamalıdır (Yalçın, 2015, s. 335; Chipman, 2010, s. 7).

Bimaristana gitmek için genelde şu sıra takip edilirdi. Eğer hasta kendinde ağrı veya hastalık belirtisi görüyorsa bu بیمارistana gitmek için geçerli tek bir sebep değildi. Fakat acının sürekli olması, acının veya ağrının şiddetinin artması ya da görünen semptomlara yenilerinin eklenmesi hastanın-şikâyetçinin بیمارistana gitmesi için geçerli bir sebepti. بیمارistana gelen hasta ilk önce sözlü mülakat ile tabibinin muayenesine tabi tutulurdu. Tabip, hastalığı teşhis etmek için vücutta belirti arar yani gözlemleyerek muayene ederdi. Hastanın cilt rengine, yüz biçimine ve hareketlerine bakılırdı. Ayrıca nabız, idrar ve dışkı örnekleri de incelenerek hasta muayene edilirdi (Ragab, 2015, ss.202-204).

Hastalığı tespit etmede farklı yöntemler uygulanırdı. Hastalığın ya değişen vücut salgılarının bir sonucu olduğu ya da organ veya organların bu değişimden etkilenmesi sonucu ortaya çıktığı kabul edilirdi. İbn-i Nefis'in *el-Mucaz*'daki talimatlarına göre, tedavi üçe ayrılırdı. Bunlar; diyet yönetimi (tedbir), ilaç tedavisi (devâ) ve el işi (el-amel bil-yedd) yani fizikî olarak hastaya müdahalede bulunmak idi (Ağırakça, 2004, ss.258-259; Ragab, 2015, ss. 203-209). Diyet yönetiminde İbn-i Nefis'in kitabına göre az ve hafif beslenme tavsiye edilirdi. Bundan dolayıdır ki vakıf belgelerinde tavuk, tavuk yavrusu ve tavuk çorbası sıklıkla ifade edilen yemeklerdir (Ragab, 2015, s. 210).

Kalâvun Bimaristan'ında akıl ve ruh sağlığı ile ilgili bir bölüm olduğu düşünülmektedir. Sultan Selâhaddin Sâlih'in(1351-1354) hükümdarlığının ilk döneminde yaşanan düzmece olaylardan birinde kendini peygamber ilan eden kişi, akıl sağlığını kontrol etmek için bimaristana gönderilmiştir. Akıl sağlığı yerinde olmadığı anlaşılınca burada tedavi altına alınmıştır (Zengin, 2019, s. 325).

Tıp eğitimi sadece bimaristanda değil aynı zamanda Memlûk hâkimiyetindeki diğer önemli merkezlerde kurulan medreselerde de verilirdi. Kahire'deki Mansûriyye ve Müeyyedîyye medreselerinde tıp dersleri verildiğinin bildirilmesi bu medreselerin bazılarında, tıp ve diğer müspet ilimlerin de okutulduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Dımaşk'taki üç adet tıp medresesinin bulunması, az sayıda da olsa müstakil tıp okullarının bulunduğunu ortaya koymaktadır (Yiğit, 2002, V, s. 1429).

Tıp öğretiminin yapıldığı bu birimler, tıp alanında yazılmış kitaplar ve tıbbî aletlerle teçhiz edilmişti. Buralarda yetişen doktorlar, branşlarına göre farklı kitaplardan imtihana alınır, kazananlara hekimlik icazeti verilirdi. Medreselerle ilgili kısımda geçtiği gibi, ayrıca tıp okutulan özel medreseler de mevcuttu. Dönemin meşhur doktorlarının vakfı olarak kurulan Dımaşk'taki üç tıp okulundan ilki, Eyyûbîler döneminde meşhur tabip Mühezzebüddin Abdürrahim b. Ali ed-Dihvar tarafından yaptırılan "ed-Dihvariyye Medresesi" idi. Küçük kan dolaşımını keşfeden Memlûk doktoru İbnü'n-Nefis, burada öğrenim görenlerdendi. Diğer iki tıp okulu olan Düneysiriyye ve Lebbûdiyye bânilerinin adını taşıyordu. Yine medreseler bölümünde geçtiği gibi, dinî ilimlerin okutulduğu bazı medreselerde de tıp dersi verilirdi (Yiğit, 2002, V, s. 1431).

Üzerinde ayet yazılı kâseler Memlûk ve Eyyûbî yöneticileri ve tabipleri tarafından efsunlu (sihirli) tıbbî araç olarak kullanılırdı (Waines, 2011, s. 215).

Memlûk emirleri yine sultanlar gibi buldukları yerlere bimaristan inşa ettirmişlerdir. Sancar el-Çavlı, 1320 yılına kadar Gazze valiliğini yapmıştır. Gazze'yi şehirleştirmek için burayı farklı yapılarla imar ettirmiştir. Bu yapılar arasında hastane de bulunmaktadır (Amitai, 2017, s. 9). Yine Çavlı, Kerek'te bir hastane inşa ettirmiştir. Emir Tengiz tarafından yaptırılan Safed Hastanesi, Dımaşk'ta Salihyye ve el-Cebel hastaneleri, Alaeddin el- Kâmilî'nin 1354 yılında Halep' te yaptırdığı yeni hastane, Nablus, Remle, Mekke ve Medine hastaneleri de yine Memlûkler dönemine aittir. Ayrıca

Sultan Kalâvun tarafından yaptırılan el-Bimaristanü'l-Müeyyidî hastanesi devrinin en önemli hastanelerindendir (Özyurt, Keleş, Kaçar, 2007, s.46).

Memlûkler devrinde bazı büyük çaplı hastalıklara kaynaklarda yer verilmiştir. 1326 yılında hac mevsiminde Şam vilayetinde insanlar kendini hasta hissetmeye başlamışlardır. Semptomlar soğuk algınlığı ve grip olduğunu göstermektedir. Bu hızlı enfekte durum eczacıların ve şifacıların gece gündüz çalışması ile giderilmeye çalışılmıştır. Nitekim salgın başladığında tüm ecza rafları boştu. Salgın daha sonra Humus ve Hama'da da görülmüştür. Hac nedeniyle güneye doğru ilerlediği görülmüştür (İbrahim, 2015, ss. 37-38). Yine 1352 yılında İskenderîye'de ciddi ölüm vakalarına sebep olan veba salgını yaşanmıştır. Salgın, İskenderîye nüfusunun üçte bir oranında azalması neden olmuştur. Batı Afrika'dan gelen kuşların getirdiği düşünülen veba salgını süresince, mikrobu etkin bir şekilde yok ettiği düşünülen alkolün tüketimini arttırmıştır. Aynı dönemde balıklardan kaynaklandığı düşünülen başka bir veba salgınında balık tüketimi geçici olarak yasaklanmıştır (Zengin, 2019, s. 325-326).

Memlûkler döneminde evler de tıp merkezleri gibi kullanılmıştır (Leigh, 2010, s. 7). Bugün dahi ayrı hastaneler kurularak yapılan doğum hizmeti günümüzden farklı bir şekilde o zamanlar yürütülmekte idi. İslâm'ın ilk dönemlerinde beri doğum görevi ehil kadınlar tarafından yapılmaktaydı. Bu iş için doğum odası bulunmamakta ve doğumlar evlerde bu kadınlar tarafından yaptırılmaktaydı (Erdemir, 2019, s. 13).

B- BAHRÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDEKİ TABİPLER

1- El-Tıfasî, Ahmed İbni Yusuf (ö.1253)

Tunus doğumlu olan tabib, eş-Şifâ' fi't-ṭıbbi'l-müsned 'ani's-seyyidi'l-Muṣtafâ adlı eserin müellifidir. Hz. Peygamber'in tıpla ilgili tavsiye ve uygulamalarına dair rivayetleri içeren Kitâbü Ṭıbbi'n-nebî adlı eserinden esinlenerek bu kitabı kaleme almıştır (Ullmann, 1970, ss. 117-118).

2- Necmeddin İbni'l-Mümfakh (ö.1254)

Memlûklerin kuruluş döneminde görev yapmıştır. El-Dîhvar'ın öğrencisidir (Ragab, 2015, s. 153).

3- **Kaysî, Fethüddin İbn Osman İbn Hibetullah (ö.1258)**

Göz alanında Mısır Eyyübî sultanı Melik Salih'e (1240-1249) sunduğu el kitabı vardır. Bu risale yüz yirmi beş göz komplikasyonunun yanı sıra anatomi ve psikoloji ile ilgilidir. Bunların kayıtlı on dört tanesi görünüşe göre ilk kez tanımlanmıştır (Ullmann, 1970, s. 221).

4- **Ali b. Eyyûb b. Yusuf**

1258 yılında dokuz yüz yetmiş bir tıbbî olayın geçtiği Kitab el-Tecarib'i (Tecrübeler Kitabı) yazmıştır (Ragab, 2015, s. 205).

5- **İbn Ebî'l-Mehasin**

1256 yılında el-Kâfi fi'l-Kuhl (Göz ilaçlarıyla ilgili yeterli kitap) adında göz tedavisi ile ilgili eser yazmıştır (Özyurt, Keleş, Kaçar, 2007, s. 47).

6- **Ebû Huleyka, Reşidüddin b. Faris (1195-1262)**

Ca'ber kalesinde doğmuştur. Ruha ve Dimaşk'ta büyümüştür. Aynı zamanda burada tıp eğitimini almıştır. Ayrıca eczacılık alanında da kendini geliştirmiştir. Şöhreti artınca Eyyübî hükümdarlarının hizmetine girmiştir (Yiğit, 2015, s.318). Eserleri; Makâle fi hıfzı's-sihha, el-emrâz ve esbabuna ve alâmâtüha, el-Muhtar fi elf akkâr, Zarûratü'l-mevt'tir (İbn Kesir, 1995, XIII, s. 225).

7- **Ali b. Yusuf b. Haydara er-Rahabi (1187- 1268)**

Diğer bazı ilimlerle de meşgul olmakla birlikte tıp ilminde ilerlemiştir. Nureddin Zengî tarafından yaptırılan 'el-Bimaristan-ı Nuru'l-Kebir' adlı hastanede çalışmıştır. Ardından aynı hastanede müderrislik yapmıştır (Özyurt, Keleş, Kaçar, 2007, s. 49).

8- **Necmeddin el-Labudî(1210-1268)**

İskenderiye ve Humus saraylarında çalışmıştır. El-Kanun külliyyatının özetini yapmıştır (Ragab, 2015, s. 160).

9- **İbn Ebû Usaybia (1204-1269)**

Yaşadığı dönemin önemli göz tabibi ve tıp tabakât yazarıdır (Erdemir, 2019, s. 139; Ağırakça, 2004, s. 268). Şam'da dünyaya gelen İbn Ebû Usaybia, Eyyübîler döneminde tanınmış bir hekim ailenin çocuğudur (Kaya, 1999, XIX, s. 445). Tıp tahsilini Bimaristan-ı Nuri el-Kebir'de tamamladı ve göz hekimi oldu (Özyurt, Keleş, Kaçar, 2007, s. 49). Daha sonra Kahire'ye giderek Selâhaddîn-i Eyyübî'nin kurmuş olduğu Bîmâristânü'n-Nâsirî'de hekimlik yaptı (Kaya, 1999, XIX, s. 446). Bazı kaynaklarda

Kalâvun Bimarsitanı'nda göz hastalıkları uzmanlığı yaptığı yazsa da ölüm tarihi ile hastanenin kuruluş tarihi arasında yaklaşık yirmi yıl bulunduğundan bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekir (Erdemir, 2019, s. 139).

Tıp alanında yazdığı *Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳâti'l-etıbbâ* adlı eseri, yaşadığı döneme kadar gelmiş tabiplerin biyografilerinin bulunduğu bir eserdir. Bu eser, dört yüz kadar tabibin biyografisini içerip o zamana kadar yazılmış en mükemmel eser olarak değerlendirilmektedir (Ağırakça, 2004, s. 268).

10- Şerefeddin el-Rahbî (ö.1269)

El-Dihvar'ın öğrencisidir (Ragab, 2015, s. 153). Bimaristan-ı Nuri el-Kebir'de çalışmıştır (Şeşen, 2010, s. 241). Daha sonra aynı hastanenin medresesinde müderrislik yapmıştır (Yiğit, 2015, s.318).

11- Raziyyeddin el-Rahbî

El-Dihvar'ın öğrencilerinden biridir (Ragab, 2015, s. 153). Ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat el-Dihvar'ın 1230 yılında vefat etmesi, Raziyyeddin el-Rahbî'nin Memlûk Devleti'nin kuruluş döneminde çalıştığını göstermektedir.

12- El-Ensarî, Ali İbni Abdulazim

1268-1270 yıllarında sarayda çalışmıştır. İki farklı zehir antidotu (Panzehir) üzerine çalışması vardır (Hitti, 1938, s. 346). Bilâd-ı Şam (Suriye) bitkilerine aşına olduğu bilinmektedir.

13- İbnu'l Lebbûdî Yahya b. Muhammed (ö.1271)

Dımaşk'ta yetişmiş, hekim, edip ve doktordur (Özyurt, Keleş, Kaçar, 2007, s. 49).

14- El-Raşid b. Ebu el-Vahş b. Ebi Huaygah (ö.1278/1279)

Hristiyan aileden gelmektedir. Daha sonra İslâm'ı seçmiştir. Eyyübî sultanları ve Sultan Baybars'ın hekimliğini yapmıştır (Mazor, 2014, s. 61). Tıp öğrenimini Dımaşk'ta yapmıştır ve bu alanda büyük şöhret kazanmıştır. İyi bir eczacı olarak bilinmektedir (Özyurt, Keleş, Kaçar, 2007, s. 49).

15- Ebü'l Ferec (1225-1286)

XIII. yüzyılda Malatya'da doğmuştur (Gregory Abu'l Farac, 1945, I, s. 9). Tam adı Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî'dir (Özaydın, 2000, XXI, s.92).

Babası dönemin itibarlı doktorlarından biri olup 1243 Moğol istilası sırasında Moğol komutanlarından birinin doktoru olmuştur. Babasından ve dönemin diğer tabiplerinden tıp eğitimi almıştır. Hastaların tedavisi ile meşgul olmuştur (Gregory Abu'l Farac, 1945, I, s. 11). Saray hekimi olarak da görev yapmıştır. Özellikle cerrahide kullanılan eczaları vermesi yönüyle Kitab el-Umda fi el-Cerahat kitabı mühimdir. Ayrıca Kethabha dhe bhabbatha (Göz bebekleri kitabı) bulunmaktadır (Özaydın, 2000, XXI, s.94). Bundan başka altı ciltlik Kanun Şerhi de hazırlamıştır (Erdemir, 2019, s. 144).

16- İbni Kuff (ö.1286)

Tam adı Âmin el Davlah Ebû'l Farac Muvafakeddin ibn Ya'kub ibn İshak ibn el Kuff el Malaki el Kerekî olan İbn-i Kuff, 1233 yılında Filistin'deki Kerek Kalesi'nde doğup 1286'da Şam'da vefat etmiştir (Alper, 2000, XXI, ss. 115-116; Brockelmann, II, s. 934). Anestezinin teneffüs yolu ile verilebileceğini ve anestezi süngerde kullanılabilecek ilaçları tanımlamıştır (Tavruri, 2010, s. 4).

Âlim, birçok kitap kaleme almıştır. Fakat bunlardan en önemlisi bir ameliyat risalesi olan el-Umdet fi Sina'ati'l Cerahat'dır (Erdemir, 2019, s. 138). Yirmi adet makaleden oluşan kitabın on yedinci makalesi travmatoloji üzerinedir. Ameliyat sorunları üzerine tartışmaların yer aldığı on dokuzuncu makalesinde baş bölgesinden ayaklara kadar olan tedavilerden bahseder (Tavruri, 2010, s. 5). el-Kaliat Fi Kitab el-kanun Fi el-Tibb (İbni Sina'nın Kanun kitabının özeti) adlı eserinde insan anatomisi, organların yapısı, vücut suları (humörler) ve hastalıklarla birlikte farmakoloji, kateterizasyon ve cerrahi müdâhele konularında açıklamalar yapmaktadır (Alper, 2000, XXI, s. 116).

Memlûk Sultanı Baybars zamanında (1260-1277) Dımaşk'a geri dönerek aynı vazifeyi Dımaşk Kalesi'nde sürdürmüştür. Bu süre boyunca pek çok talebe yetiştirerek eserlerini kaleme almıştır (Alper, 2000, XXI, ss. 116-117).

17- İbnü'n-Nefis (ö.1288)

Tam adı Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebi'l-Hazm İbnü'n-Nefis el-Kareşî ed-Dımaşkî'dir (Kahya, 2000, XXI, s. 173). El-Dîhvar'ın altında İbn Ebu Usaybia ile aynı zamanda çalışmıştır. Şam'da aktif olarak tıp hocası olarak bulunmuştur (Brockelmann, II, s. 934). Daha sonra Kahire'de Nâsirî Bimaristanı'nda 'reis'ül etıbbâ' olarak ölümüne kadar görev yapmıştır. Hayatının çoğunu Kahire'de geçirmiştir. 1288'de Kahire'de vefat eden hekim (Erdemir, 2019, s. 141), kütüphanesini ve evini Mânsûrî bimaristanına miras bırakmıştır (Waines, 2011, s. 214). Pratisyen hekimlikten ziyade bir âlim olarak

bilinmektedir. İbni Sina ve Galen'in anatomi üzerine yazdığı eserlerde geçen kan dolaşımı yerine kesin ve doğru olarak akciğerlerdeki kan dolaşımını açıklamıştır (Brockelmann, II, s. 934).

Kitâbü's-Şâmil fi's-şinâ'ati't-tıbbiyye adlı eserinde cerrahlık üzerine ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu İbnü'n-Nefis'in aynı zamanda başarılı bir cerrah olduğunu göstermektedir. Ona göre ameliyat üç aşamadan meydana gelmektedir: Muayene ve teşhis, operasyon, ameliyat sonrası bakım. Bunların her üçünde de hasta, cerrah ve hasta bakımının dikkat etmesi gereken hususları ayrıntılarıyla tasvir etmiştir (Kahya, 2000, XXI, s. 174).

18- İbni Suveydî (ö.1291)

Ebû İshâk İzzüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Tarhân el-Ensârî es-Süveydî, 1203 yılında Şam'da doğmuştur. Yakın dostu olan İbn Ebu Usaybia'dan ve Ebu Bekir es-Sıkkilî'den ilk eğitimini; Mühezzebüddin ed-Dihvâr'dan tıp eğitimini; İbnü'l-Baytar'dan ise eczacılık eğitimi almıştır (İbn Kesir, 1995, XIII, s. 355). İleri derecede tıp eğitimi alması ona 'Bimaristan-ı Nûrî'de hekimlik yolunu açmıştır. Dihvâr'ın kurduğu tıp medresesinde müderrislik yapmıştır. Bu onu tıp alanında çok büyük bir âlim ve otorite olmasını sağlamıştır. Ağustos 1291'de Şam'da vefat etmiştir (Brockelmann, I, s. 690).

Et-Tezkiretü'l-hâdiye ve'z-zahîretü'l-kâfiye adlı eseri, üç cilt olarak neşredilmiştir. Önemli âlimlerden alıntılarının bulunduğu bu eserde âlim, kendi izlenimlerini de aktarmaktadır. Eserinde basit ilaçlar hakkında da bilgiler vermektedir. Ayrıca İbn Sînâ'nın el-Ķanûn'u üzerine Şerhu Mûcezi'l-Ķanûn adlı bir şerh de kaleme almıştır (Bayat, 2000, XXI, s. 214).

19- Selâhaddin İbn Yusuf

Selâhaddin İbn Yusuf, Hamalı bir göz tabibidir. 1290 yılında Gözlerin Işığı adında gözün optik olarak görmesi üzerine bir kitap kaleme almıştır. Eseri, Ez-Zehrevî, İbn Zühr ve İbn Rüşd gibi dikkat çeken diğer tabiplerin eserlerine benzemektedir. Âlim, genel tıptan ziyade göz üzerine çalışmıştır (Özkan, 2021, s. 36).

20- Halife İbn el-Mehâsin

İbn el-Mehâsin, 1260'da kaleme aldığı 'el-Mâ' Nazul Ayn Ma' adlı beş yüz altmış dört sayfa ve otuz altı adet göz ameliyatında kullanılan alet çiziminden oluşan kitabı ile ünlenmiştir. Eserinde, göz ile beyin arasında görme iletişimi üzerine bir

bağlantının olduğunu tespit ederek katarak ameliyatı da dâhil olmak üzere on iki çeşit göz ameliyatı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca, içi oyuk bir iğne kullanılarak bu suyun dışarı atılması ile hastanın tekrar görme yetisini kazanacağı açıklanmıştır. el-Mâ' Nazul Ayn Ma' adlı eserinin anlamı, su veya göze inen su, gözde su birikmesi ile oluşan lens ve bunun sonucunda puslu görme problemi olarak tarif edilmiştir (Özkan, 2021, s. 36).

21- Şeyh Mecdüddün Ebû Muhammed Abdülvehhab (ö.1295)

Şeyh, imam, âlim, müftü, hatip ve tabipti. Kaynaklarda usta ve mütehasıs bir hekim olarak tanıtılan Abdülvehhab, 16 Eylül 1295 yılında 75 yaşında vefat etmiştir (İbn Kesir, 1995, XIV, s. 25).

22- Cemal el-Muhakkik (ö.1295)

Tıpta ileri derecede bir bilgindi. Tıp sanatında ileri olduğundan Dihvârîye Tıp Medresesi'nin şeyhliğini de yapmıştır. Tabiplerin prensiplerine uygun olarak Nûrîye Bimaristanı'ndaki hastaları ziyaret ederdi. Kaynaklarda sağlam bir hafızaya sahip olduğundan bahsedilir (İbn Kesir, 1995, XIV, s. 26).

23- Selâhaddin İbn Yusuf

1296 yılında Nûr'ul-Uyûn ve Câmî'ul-Funûn (Gözlerin Nuru ve fenlerin özenle toplandığı kitap) adlı göz tedavisi alanında iki önemli eser kaleme almıştır (Özyurt, Keleş, Kaçar, 2007, s. 47).

24- Alameddin İbrahim (ö.1308/1309)

1284-1285 yıllarında reîsületıbbâ olarak görev yapmıştır (Yalçın, 2015, s. 290).

25- Alameddin Tuma b. İbrahim el-Şevbakî (ö.1324)

Sonradan Müslüman olan Hristiyan tabiplerdendir. Müslüman olduktan sonra saraya atanmıştır. İbn Tolun Camii'nin ilk tıp müderrisi ve aynı zamanda sultanın tabiplerinden biri idi. Tıp ilmindeki bilgisi ve hastalıkların tedavisindeki maharetiyle meşhurdur (Midilli, 2017, s. 120).

26- El-Sadid el-Dimyâtî

Sadidî, Sultan Melikü'n-Nasır Muhammed'in üçüncü saltanat dönemi olan 1310-1341 yıllarında çalışmıştır (Mazor, 2014, s. 44). Dimyâtî, Yahudi bir aileden gelmektedir. (İbn Haldun, 1986, II, s. 602) İbn-i Kucik olarak bilinmektedirler. Ataları XI. yy.'da İran'dan Mısır'a göç etmişlerdir. Birçok İranlı ve Yahudi onları Beni Kucik

olarak tanınmaktadır. Göç sırasında birçok aile mensubu İslâm'a geçmiştir ve saray hekimliği yapmışlardır. Bu ailenin bir kısmı İslâm'a geçerken 'Şakir' nisbesini almıştır (Mazor, 2014, s. 44).

İbn-i Kucik ailesinde çoğunlukla önemli bir hekim olan Musa b. Kucik (ö.1360) hakkında bilgi vardır. Musa'nın babası ayrıca ulema arasında önemli biri olarak bilinmektedir. Hem Ömerî hem de Safedî, Sadidî'den övgü ile bahsederler. Tıp ilmi dışında divan ve felsefe üzerine de eserler yazmıştır. Öklid'in geometri ve matematik eserlerini iyi bilmektedir. Ayrıca müzik konusunda da yetenekli birisiydi (Mazor, 2014, ss. 46-47).

Mazor, Ömerî'nin el-Mesâlikü'l-Ebsar ve'l Memâlikü'l-Emsâr adlı eserinden naklen, Sadidî'nin sultanın elini ilk tutan ve nabzını ilk ölçen hekim olması münasebetiyle saraydaki en güvenilir hekim olduğundan ve diğer hekimlerin onun etrafında toplanıp onun düşünceleri üzerine tartışıklarından bahsetmektedir (Mazor, 2014, s. 48).

İbn-ül Nefîs ve İmameddin el-Nabluşî gibi önde gelen hekimlerin talebesi olan Sadidî'nin hastaları arasında askeri ve politik elitlerle diğer önemli devlet ricali bulunuyordu. Kadı Şerafeddin Musa b. el-Tac İshak (1369-1370) da ona ameliyat olmuştur (Mazor, 2014, ss. 48-49).

27- Ferecullah b. Şakir

El-Melikü'n-Nâsır Muhammed döneminde hekimlik yapmıştır. Sadidî ile aynı soydan gelen Ferecullah, Sadidî ile rekabet etmiştir. Ferecullah da İbn-ül Nefîs'in talebelerinden birisidir. Tıp alanında daha çok genel tedavi üzerine yoğunlaşmış ve uzmanlaşmıştır. Zamanında göz alanında otorite olmuştur. Sultan Nâsır Muhammed ve diğer önemli hastaları tedavi ederek büyük başarılar kazanmıştır. Ünü ve becerisi sayesinde yüksek maaş ve gelir elde ederek Bektemur es-Saki gibi önemli devlet adamlarını tedavi etmiştir. El-Melikü'n-Nâsır Muhammed, ona sarayda özel alan tahsis etmiştir (Mazor, 2014, ss. 49-50).

Mazor, Ömerî'den naklen Ferecullah'ın vertigo hastalarından birini ayaklarından bağlayarak sıcak suyun içine attığını, daha sonra ayaklarını çözerek hastayı tedavi ettiğini; ayrıca sıcaklardan etkilenen hacılara, karnıyarık otu tohumları zambın suda karıştırarak kokusu sert asidik sirkeyi göğüs ve boyunlarına sürerek tedavi olmalarını tavsiye ettiğinden bahsetmektedir (Mazor, 2014, s. 52).

Mazor ayrıca İbni Mukerrem'den naklen Ferecullah'ın Mısır'ın saygıdeğer hekimleri arasında olmasının yanında edebiyat ve dilbilgisi alanında da söz sahibi olduğundan bahsetmiştir (Mazor, 2014, s. 54).

28- Esed el-Yahudi

Esed el-Yahudi hakkında diğer Yahudi tabipler hakkında olduğu gibi sadece Safedî'nin eserlerinde bilgi bulunmaktadır (Mazor, 2014, s. 55). Mazor, Safedî'den naklen onun görünüşte Yahudi olmamakla birlikte gizli olarak Yahudi inancını yaşadığından ve nedenle hapis yattığından bahsetmektedir. Yine aynı müelliften naklen hem metafizik hem de fizik alanında çalıştığından, genel cerrahi ve göz alanlarında çalışmakla beraber asıl yeteneğinin cerrahlık alanında olduğunu bildirmektedir (Mazor, 2014, s. 57).

Esed, en çok tıp alanında sivrilmiştir. Nitekim diğer hekimler arasında kırık kolun hizalanmasında ondan daha iyisi olmadığı, bundan dolayı Memluk seçkinleri tarafından tercih edildiği bilinmektedir.

Esed'in hastaları arasında dört önemli emirden bahsedilmektedir. İlki, Bedreddin Baydara'dır. Bedreddin, 1279-1290 arasında Kalâvun'un vezirliğini yapmıştır. Daha sonra Eşref Halil döneminde valilik yapmıştır. İkicisi, Alameddin Sancar ed-Devâdarî'dir. Şiddetli bir şekilde yaralandıktan sonra Esed'e tedavi olmuştur. Ermeniler hâkimiyetindeki Sis (Kozan) seferi sırasında atından düşerek kolunu kırdığı ve Esed'e tedavi olduğu Makrizi tarafından bildirilmektedir (Makrîzî, 1997, I, s. 840). Esed'in tedavi ettiği üçüncü isim, İzzeddin Aydemir el-Hatîrî'dir. Aydemir'in felç olması sonrası Hama valisinin tavsiyesiyle Sultan Nasır Muhammed tarafından bizzat Kahire'ye davet edilerek onu tedavi etmesi istenmiştir. Esed'in tedavi ettiği son devlet adamı burun ameliyatını yaptığı Balaban el-Çevgendar'dır (Mazor, 2014, ss. 57-58).

29- Cemâleddin İbni'ş-Şevbekî

Hacı Paşa'nın hocasıdır. Bir dönem Kalâvun Bimaristanı'nda çalışmıştır (Üstün, 2017, s. 191).

30- Hacı Paşa (1339-1424)

Aslen Konyalı olan Hacı Paşa, tahsil için Kahire'ye gitmiştir (Akpınar, 2000, XIV, s. 492; Kocayürek, 2017, s. 61). Burada dinî ve aklî ilimleri okumuştur. Onun tıp alanında ilerlemesi tıp kitapları okuyarak ve Cemâleddin İbnü'ş-Şevbekî ve diğer

zamanının ünlü hekimlerin bilgi ve tecrübelerinden istifade ederek kendini geliştirmesiyle alakalıdır. Bu özelliğini Şifâ'ü'l-eskâm adlı eserinin girişinde bizzat belirttiği gibi el-Melikü'l-Mansûr Kalavun Bîmâristânı'nda tabiplik yapmıştır (Akpınar, 2000, XIV, s. 493; Kocayürek, 2017, s. 61). Eğitiminden sonra Aydınolu İsa Bey'in sarayında tabiplik, kadı ve medrese muallimi olarak görev yapmıştır (Göde, 1985, s.14; Yıldız, 2014, s. 264). Kahire'de bulunduğu süre boyunca yaptığı çalışmalar daha sonra Ayasuluk'a taşınmıştır. Eserlerinin sekiz tanesi tıp ile ilgilidir. Hacı Paşa, Kahire'de tıp tahsili gördüğü süre boyunca ve daha sonra yaptığı tıp üzerine çalışmalarda İbnü'n-Nefis'ten etkilenmiştir (Yıldız, 2014, ss. 264-270).

31- es-Salâh b. el-Burhân

Kendi döneminin büyük tabiplerinden biridir. Cemâleddin İbrahim ile eş zamanlı olarak reîsületıbbâlık görevini yürütmüştür (Yalçın, 2015, s.291).

32- Hekim Bahaeddin (ö.1316)

Gözleri sürme ile tedavi eden bir tabipti. Aslen Yahudi olup sonra ihtida etmiştir (İbn Kesir, 1995, XIV, s. 144).

33- Ahmed İbnü'l-Mağribî (ö.1318?)

Tam adı Şahabeddin Ahmed İbnü'l-Mağribî el-İşbilî olan İbnü'l-Mağribî, sonradan Müslüman olmuş bir Yahudi'dir. Asıl adı Süleyman'dır. Müslüman olduktan sonra saraya atanmıştır. 1318 yılında öldüğü tahmin edilen İbnü'l-Mağribî, Kalâvun Bimaristanı'nda reissületıbbâlık görevinde bulunmuştur (Yalçın, 2015, s.291).

34- Eminateddin Süleyman b. Davûd Ebu'l Râbî (ö.1332/1333)

1331-1332 yıllarında saray hekimliği yapmıştır. Suriye'de hekim başı olarak görev yaptığı sırada Dımaşk'taki tabiplere müderrislik de yapmıştır. İbn Kesir ondan mahir ve faziletli bir tabip olarak bahsetmektedir (İbn Kesir, 1995, XIV, s. 260).

35- Eminateddin el-Abhari Abdurrahman b. Ömer b. Muhammed el-Sivasî (ö.1333)

Ebu'l Fida'nın meliklik merkezi olan Hama sarayında çalışmıştır. Bilgili ve âlim kişi olarak bilinmektedir. Çoğunlukla Hama ve Halep'te çalışmıştır (Brockelmann, II, s. 701).

36- Şihabeddin Ali b. Hibetullah Ebû'l-Hevafir (1333-1334)

Müslüman saray hekimlerindedir (Brockelmann, II, s. 701).

37- Cemâleddin İbrahim el-Magribî (ö.1355)

Sultan Melikü'n-Nasır Muhammed'in üçüncü hükümdarlığı döneminde sarayda hekimlik yapmıştır. Onun tabiplikteki yeteneğinden ziyade sultana olan sadakati ve yakınlığı sebebiyle bu makama geldiği bilinmektedir (Yalçın, 2015, ss. 289-290).

38- Cemaleddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kahhal

Dihvariye Medresesi'nde ders vermiştir. Saltanat naibi Tengiz'in fermanı ile önce medresenin tıp reisliğine sonra saray hekimliğine getirilmiştir (İbn Kesir, 1995, XIV, s. 154).

39- İbnü'l Ekfanî (ö.1348)

Tam adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî'dir. Kaynaklar İbnü'l- Ekfanî'nin tıp, eczacılık, felsefe, astronomi, geometri, aruz, ahbar ve tarih sahalarında çok bilgili olduğunu söyler (Fazlıoğlu, 2015, XII, ss. 22-23).

İbnü'l Ekfanî'nin ilâç hazırlamakta başkalarından gizlediği, kendine has bazı yöntemler uyguladığı belirtilmektedir. Bîmâristân-ı Mansûrî'nin idaresi ona bırakıldıktan sonra, daha önce yaşadığı hayattan ve pahalı zevklerinden vazgeçip ömrünü hastalarına adanmış, bir salgın sırasında da vebaya yakalanarak 1348 yılında ölmüştür (Yiğit, 2015, s. 321; Brockelmann, II, ss. 100-102).

40- Sadaka b. İbrâhîm

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Şahsı hakkında da fazla malumat bulunmamaktadır. Alman tarihçi Brockelmann'a göre XIV. yüzyılda yaşamıştır (Brockelmann, II, s. 183). En meşhur eseri Kitâbü'l-'Umdeti'l-kühliyye fî emrâzi'l-basariyye'dir. Bu kitapta beş bölüm halinde göz hekimliği üzerine detaylı bilgi vermektedir (Kaya, 2008, XXXV, s. 385). Kitapta özellikle katarak ameliyatı hakkında detaylı bilgi vermektedir. Bu bilgilere bakıldığında kendinden önceki Grek ve Müslüman tabipleri geride bırakan bir bilgisi ve deneyimi olduğu anlaşılmaktadır (Savage-Smith, 2013, II, s. 165).

41- Selâhaddîn Yusuf b. Abdullah (ö.1374)

İbnü'l-Mağribî ailesi mensubudur. Bahrî Memlûkler döneminde görev tarihleri tespit edilememekle beraber Mısır reisületibbâlığı makamında bulunmuştur (Yalçın, 2015, s. 291).

C- BAHRÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDE KULLANILAN ECZALAR

Sıra nu.	Bilinen Adı	Bilimsel Adı	Pratik Kullanım	Teorik tıbbî kullanım
1	Acıçığdem	Colchicum sp	Müşhil	Diş, cilt, böbrek taşı, akıl hastalıkları
2	Ada soğanı	Urginea maritima		Göğüs ağrısı, akciğer hastalıkları, mental stres, tükenme, edema
3	Adamotu	Mandragora autumnalis		Zehirlenme, cilt, mide, delilik, epilepsi
4	Afyon	Papaver somniferum	Gaz ve kolik, göz	Diş, ağrılar, sarılık, ateş ¹ , kasılma
5	Ağaç kavunu	Citrus medica	Migren, görme zayıflığı	Göz ve cilt hastalıkları, humma
6	Akasya	Acacia sp.		Göz hastalıkları, göbek fitiği, kronik ağlama, yakın duyma bozukluğu
7	Akik taşı ²	SiO ₂		
8	Alçıtaşı	CaSo ₄		
9	Altın			Göz hastalıkları, kalp problemleri, psikiyatrik hastalıklar
10	Altın yağmur sinamekisi	Cassia fistula	Diyet, afrodisyak, yara bandı	Şişlikler, yatıştırıcı, hayvan ısırıkları,
11	Amonyum klorür	NH ₄ Cl	Göz hastalıkları	Göz hastalıkları ve difteri (kuş palazı)
12	Anason	Pimpinella anisum	Göz komplikasyonları, hasta diyeti, migren, görme bozukluğu	Göz hastalıkları, çarpıntı
13	Andız otu	Inula helenium		Soğuk algınlığı, eklem ağrısı, kalp ve mide takviyesi, cinsel takviye
14	Anemon çiçeği	Anemone coronaria		Göz ve cilt hastalıkları
15	Anzarut	Astragalus sarcocolla	Göz hastalıkları	

¹ Eczaların kullanıldığı listeye baktığımızda ağrılar için kullanılan maddeler bulunmaktadır. Aynı durumu ateş, çarpıntı ve ishal için de söyleyebiliriz. Modern tıbbın, hastanın yaşam kalitesini yükseltmek için bazen semptomları ortadan kaldıran ilaç kullandığını biliyoruz. Bu kapsamda şöyle bir soru sorulabilir; Bu dönemde hastalıkların semptomları hastalık olarak mı görülüyordu? Acaba Memlûkler zamanında veya öncesinde bazı eczalar aynı maksat ile kullanılmış mıdır?

² Bu taşın, Kahire'den alınıp Kudüs'e yollandığı bilinmektedir.

16	Ardıç	Juniperus sp.		Diş, kalp hastalıkları
17	Armut	Pyrus communis		Humma, müşhil
18	Arnika	Doronicum scorpioides		Göz, cinsel istek azaltıcı
19	Arpa	Hordeum sp	Dudak komplikasyonları, dişeti takviyesi	Kadın hastalıkları, karaciğer rahatsızlığı, kozmetik, aşırı kan kaybı
20	Arsenik	AS2S3; AS2S2	Kadınlar için tüy dökücü, medikal sabun	Doku bozukluğu, mide ilacı, dişsel, zehirbilim
21	Asfalt		Medikal bant	Dişsel, zehirbilim
22	Aspur	Carthamus tinctorius		Rahim, böbrek, kalp problemleri, zehirlenme
23	Atlas sakız ağacı	Pistacia atlantica	Medikal sakız	Diş, cilt ve iç hastalıklar
24	Ayak otu	Cyperuslongus	Mide rahatsızlıkları, ağız sağlığı	Kasılma, macun, müşhil, hazımsızlık, adet düzenleyici, diş kaybı, kolik
25	Ayva	Cydonia oblonga	Göz komplikasyonları, şişlik, öksürük	Mide kuvvetlendirici, ishal
26	Badem	Amygdalus communis = Prunus amygdalus	Görüş zayıflığı, migren, göz tedavisi, afrodisyak, müşhil, yüz ve göz tedavisi, ateş, ısırma pansumanı, öksürük	Kanser, hafif ve ağır enfeksiyon, yılanlık
27	Bağboğan	Cuscuta sp.		Siyatik, soğuk algınlığı baş ağrısı, varis
28	Bahçe şebboyu	Erysimum cheiri		Diş, sağlık rejimi, zehir, adet hızlandırıcı, plasenta defedici
29	Bakır	Cu		Göz hastalıkları
30	Bal	Apis mellifica	Göz hastalıkları, öksürük, diyet, cinsel, oksimel, medical bant	Öksürük, göz, kan alma, cinsel
31	Baldırıkara otu	Adiantum capillus-veneris	Öksürük, afrodisyak	Müşhil, yalan ısırması, kurt

				dökücü, mesane kumu dökücü,
32	Balık			Isırılma ve sokulma, cilt hastalıkları, zehirlenme
33	Balmumu	Apis mellifica	Göz hastalıkları, tüy dökücü kadınlar için, afrodisyak	Varis, deri hastalıkları, ülser, kas kasılması, karın ağrısı
34	Banotu	Hyoscyamus albus		Kulak ve diş ağrı kesici, kan durdurucu, kan tükürme, kadın hastalıkları
35	Bespaye	Polypodium vulgare	Halüsinasyon	Diş, karaciğer, kan
36	Betel biberi	Piper betel		Çarpıntı, düşük, adet kesici
37	Biber	Piper nigrum	Göz hastalıkları, müşhil	Mesane taşı
38	Biberiye	Rosmarinus officinalis		İdrar arttırıcı, adet hızlandırıcı, karaciğer temizleyici, öksürük kürü
39	Bit otu	Delphinium staphisagria	Bit tedavisi	Göz ve cilt, epilepsi, boğaz pastili
40	Boğadikeni	Eryngium sp.		Ereksiyon, gaz giderici
41	Boraks	Na ₂ B ₄ O ₇	Kadınlar için tüy dökücü	Mide ilacı, göz hastalıkları, kulak ağrısı, kadın hastalıkları, kasılma
42	Buğday	Triticum sp.	Yüz tedavileri, göz hastalıkları	Cilt ve göz, iltihaplı şişlik,
43	Burçak	Vicia ervilia		Cilt, kanser, yanma, zehirlenme
44	Büyükbaş hayvan ürünleri (süt, peynir, krema, tereyağı)	Bos taurus	Pansuman, lokal ilaç, şişlik, göz komplikasyonları	Mide merhemi, astım, gut hastalığı, karaciğer ve böbrek hastalıkları, bağırsur
45	Ceviz	Juglans regia	Günlük diş temizliği, ısırık bandı, afrodisyak	Macun, cinsel, hemoroit, mide ve karaciğer, öksürük

46	Cıva	Hg		Bit öldürücü, idrar torbası hastalığı
47	Cüruf		Göz hastalıkları	Ağız hijyeni, kulak ağrısı, yaralar
48	Çaduruşağı otu	Ferula assa-foetida		Ağrı, diş, hayvan ısırtığı
49	Çakşır	Ferula persica	Müşhil	Kusma, siyatik, varis
50	Çam fıstığı	Pinus pinea	Öksürük şurubu	Mesane, böbrek, öksürük, mide rahatsızlıkları, kolik
51	Çam sakızı	Pinus sp.	Öksürük şurubu	Cilt
52	Çemen otu	Trigonella foenum-graecum		Göz hastalıkları, mide şikayetleri
53	Çinko	Zn	Bit tedavisi, görüş zayıflığı, migren	
54	Çinkooksit	Cd	Göz hastalıkları	
55	Çirişotu	Asphodelus aestivus		Yaralanma, göğüs ağrısı, dalak ve karaciğer, nefes darlığı tedavisi, eklem, sırt ve kulak için ağrı kesici,
56	Çivit	Indigofera tinctoria		Cilt, şişlik, yaralar
57	Çöpleme	Helleborus niger and H. albus		Göz ve cilt, idrar sökücü, epilepsi, diş ağrısı
58	Çöven	Gypsophila struthium		Delilik, cilt, hapsirik etkili
59	Defne ağacı	Laurus nobilis	Müşhil, öksürük şurubu ve merhem	Cilt ve göz, zehirlenme
60	Demirhindi ³	Tamarindus indica	Humma, öksürük, afrodisyak	Müşhil, humma
61	Demiroksit	Fe ₂ O ₃		Göz hastalıkları, diş
62	Dereotu	Anethum graveolens		Cilt hastalıkları, humma, zehirlenme
63	Deve otu	Andropogon schoenanthus		Göz, çarpıntı, müşhil, mide rahatsızlıkları, tonik, karaciğer
64	Diken hünnapı	Ziziphus spina-christi	Öksürük	Arı sokması, ishal

³ Mısır'da yetiştirilip buradan Mağrip ve Sicilya'ya ihraç edilirdi. Memlûk öncesi dönemde yaz diyetlerinde Mısır yöneticileri tarafından tüketilirdi. Bkz. Lev, s.302

65	Diken üzümü	Berberis cretica	Öksürük	Karaciğer, dalak ve bağırsak hastalıkları
66	Dikenli akasya	Acacia nilotica	Görüş zayıflığı, migren, göz hastalıkları, öksürük, kadınlar için tüy dökücü, mide rahatsızlıkları	Göz hastalıkları, mide takviyesi, ishal, karın bölgesi ağrıları, humma, vitiligo
67	Dişbudak	Fraxinus sp	Göz komplşkasyonları	Macun, müshil, afrodisyak
68	Doğal kurşun oksidi	PbO		Göz ve deri hastalıkları
69	Doğu çınarı	Platanus orientalis		Cüzzam, diş ağrısı,
70	Dut	Morus nigra		Diş, bağırsak tedavisi, ishal, yanma ve yara tedavisi, diş ağrısı kesici, sırt ağrısı
71	Ebu Cehil karpuzu	Citrullus colocynthis	Müşhil	Müşhil, gargara, diş çekme yatıştırıcısı
72	Eğir otu	Acorus calamus		Fıtık, mide rahatsızlıkları, mide-bağırsak komplikasyonları, ağrı, tonik
73	Ejderha kanı ağacı	Dracaena draco		Fistül, hemoroit, kanser, mide takviyesi, kanama tedavisi, açık yara
74	Elma	Malus pumila		Ateş, müshil, tonik
75	Engerek	Echis coloratus		Tiryak, zehir, cilt hastalıkları
76	Erguvan	Cercis siliquastrum		Fistül, kaşıntı, ciddi yaralanma, kanser
77	Erik	Prunus domestica	Ateş, hemoroit, kas ağrısı, afrodisyak	Göz ve cilt
78	Esmeramber	Physter catodom	Öksürük şurubu Merhem	Baş ağrısı, beyin hastalıkları, kas spazmı, ishal, titreme
79	Eşek (Süt, dışkı)	Equus asinus	Diş temizliği ve tedavisi, kas ağrısı, kan durdurucu, hasta diyeti	Akciğer, epilepsi, hemeroid, göz hastalıkları
80	Fasulye	Commiphora mukul	Hemoroit, şişlik, öksürük, karın ağrısı, yüz ve göz tedavisi	Göğüs iltihaplı şişlik, sarılık, ateş

81	Fesleğen	Ocimum basilicum	Hasta diyeti, ateş, diş tedavi ve temizliği, müshil	Göz hastalıkları, ateş, soğuk algınlığı, mide rahatsızlığı, düşük, kürtaj, kan akışı düzenleyici
82	Fındık	Corylus avellana	Isırık bandı, öksürük	Zehirlenme, bağırsak temizleyici, hafıza kuvvetlendirici, akrep sokması, gaz sökücü,
83	Geven	Astragalus gummifer	Migren, göz, gaz, müshil, öksürük, görme yetersizliği	Diş, cilt, iltihap
84	Geyik otu	Satureja sp.		Kolik, cilt ve göz, mide rahatsızlığı
85	Gümüş	Ag		Kalp rahatsızlığı, hemoroit, nefes düzenleyici, idrar sökücü
86	Günlük yağı	Boswellia carteri	Diş temizleme ve tedavisi, medikal sakız	Göz hastalıkları, diş kaybı, cilt hastalıkları, köpek ısırması, akrep ve örümcek sokması, kanama durdurucu
87	Halile	Terminalia sp.	Halüsinasyon, mide ve sindirim, görüş bozukluğu, göz, migren, hasta diyeti, öksürük şurubu	Göz, eklem ağrısı
88	Hardal	Sinapis alba		Göz ve cilt, kolik
89	Hatmi çiçeği	Althaea officinalis	Göz, afrodisyak, şişlik, medikal diyet	Siyatik, varis, karaciğer yetersizliği
90	Havuç	Daucus carota	Öksürük şurubu	Göz hastalıkları, çarpıntı, cinsel problemler
91	Hemame	Elettaria cardamomum	Humma	Ağrı, öksürük, böbrek taşı, kan durdurucu
92	Hindiba ⁴	Cichorium intybus	Hasta diyeti, şişlik için yara bezi, afrodisyak, humma,	Humma, kanser, yılancık, hafif ve ağır iltihaplı şişlik ve fil hastalığı,

⁴ Merhem olarak kullanılmıştır. Bu bitki Şam civarında ekilmiştir.

			karaciğer, görme zayıflığı, migren	karaciğer ve göz hastalıkları
93	Hindistan cevizi	Cocus nucifera		Göz hastalıkları, cinsel münasebet, meni arttırıcı, böbrek takviyesi
94	Hint yağı bitkisi	Ricinus communis		Cilt hastalıkları, kasılma, humma, ağrı, aralıklarla kasılma
95	Hintkamışı	Bambusa vulgaris	Medikal bileşik ve pudra	Sarılık, ateş, çarpıntı, diş kaybı, mide takviyesi, ishal, karaciğer yetersizliği, öd bozulması
96	Hodan	Anchusa sp.	Halüsinasyon, görme zayıflığı, migren, ateş, hasta diyeti, afrodisyak	Mide temizleyici, böbrek için ağrı kesici, şişlik giderici, yara temizleme, göz takviyesi, melankoni, ağız ve diş ağrı kesici
97	Hurma	Phoenix dactylifera	Afrodisyak	Cilt hastalıkları, afrodisyak, kuvvet macunu
98	Hünnap ⁵	Ziziphus vulgaris	Hemoroit, humma, medikal diyet	Cilt, hıyarcık ve sarıca
99	İlgın	Tamarix gallica, T. orientalis		Diş, yaralar, düşük, kürtaj
100	Ispanak	Spinacia oleracea	Hasta diyeti	Humma, apse, solunum hastalıkları, bağırsak aktivitesi
101	İnci	Pinctada margaritifera	Göz hastalıkları	Göz hastalıkları, depreyon, ateş, mide ve karaciğer kuvvetlendirici,
102	Kabak	Cucumis melo var. chate	Karaciğer rahatsızlıkları, öksürük	Humma, cinsel hastalıklar
103	Kafur ağacı	Cinnamomum camphora	Göz hastalıkları, şişlikler, kan durdurucu	Sarılık, ateş,

⁵ Kasık lenfa bezlerinde ortaya çıkan enfeksiyon (hıyarcık) ve sıraca illeti tedavisinde kullanılan bu eczanın Memlûkler döneminde Şam bölgesinde ekilmesine özen gösterilmiştir.

104	Kaktüs (Arap)	Costus speciosus	Medikal sakız	Göz problemleri, kasılma, iç ülser, böbrek ve mesane hastalıkları
105	Kakule	Amomum sp.	Göz tedavisi, diş temizliği ve tedavisi	Çarpıntı, macun, müshil, tonik, hazımsızlık, hemoroit, bağırsak gevşekliliği, karın ağrısı
106	Kalya taşı ⁶	K ₂ CO ₃ ; Na ₂ CO ₃	Diş problemleri	Diş, çocuk düşürücü
107	Kamış	Phragmites australis		İdrar söktürücü, kellik, ısırılma, yılancık
108	Kantaron	Centaurea sp.		Siyatik, topallık, sırt ağrısı, romatizma, iç hastalıkları
109	Karanfil	Eugenia caryophyllata		Soğuk algınlığı, öksürük, nefes açma, mide ve dişeti tedavisi,
110	Karpuz	Citrullus lanatus	Yüz ve göz tedavisi, idrar yolu komplikasyonları, medikal diyet	Cilt, humma, böbrek, sarılık
111	Kasıkotu	Agrimonia eupatoria	Boğaz ağrısı, sindirim bozukluğu, sarılık	Ateş, zehirlenme, hayvan ısırması, karaciğer rahatsızlığı,
112	Katran	Selvi ağacından elde edilen		Göz ve diş, düşük, kürtaj
113	Katran köpüğü	Agaricus sp.	Baş ağrısı, görüş zayıflığı, afrodizyak, müshil	Kalp, zehirlenme
114	Kavkas	Marrubium vulgare		Göz
115	Kavun	Cucumis melo	Medikal diyet	İdrar sökücü
116	Kayısı	Prunus armeniaca		Ateş, karın ağrısı
117	Kaymacık	Opopanax chironium	Gaz ve kolik	Göz, kasılma, humma, kolik, cinsel güç

⁶ Potasyum hidrat. Daha çok sabun yapımında ve hijyen için kullanılmıştır. Halep'te sabun olarak üretilerek ihraç edildiği bilinmektedir. Kudüs aktarlarında satılan kalya taşının İskenderiye, Tunus ve Kahire'de ticareti yapılmaktaydı.

118	Kebere	Capparis spinosa		Cilt hastalıkları, diş, zehirlenme
119	Keçi ürünleri	Capra hircus mambrica		Göz ve deri hastalıkları, diş, zehirlenme
120	Keçiboynuzu	Ceratonia siliqua		Mide, şişlikler, düşük
121	Kekik	Teucrium capitatum		Kolik, göz ve mide rahatsızlıkları
122	Kenevir	Cannabis sativa var. indica		Delilik ve Böbrek taşı, mide kurdu, uyku düzenleyici Epilepsi,
123	Kertenkele	Uromastix aegypticus		Göz ve kalp hastalıkları, şaşılık
124	Keten tohumu	Linum usitatissimum		Göz, kasılma, yılancık, humma, ağrı
125	Kına ⁷	Lawsonia inermis	Kanama durdurucu, medikal bant	Cilt ve diş problemleri
126	Kırlangıç otu	Chelidonium majus	Dental ve oral hijyen	Göz hastalıkları, idrar sökücü
127	Kırmız	Kermes sp		Ateş, gebelik önleyici, adet geciktirici
128	Kırmızı boynuzlu gelincik	Glaucium corniculatum		Göz, ağrı kesici, yatıştırıcı
129	Kırmızı kurşun tuzu	Red lead oxide		Apse, çıban, boğaz ağrısı, öksürük, kırık kemik, böbrek hastalıkları
130	Kızılçık	Cornus mas		Cinsel uyarıcı, antidot, idrar söktürücü,
131	Kil	Armenian earth, Cyprus clay, white clay, Egyptian clay	Halüsinasyon, şişlik	Ülser, mide ağrısı, ishal, mesane hastalıkları, göğüs şişliği
132	Kimyon	Cuminum cyminum	Öksürük	Göz hastalıkları, mide hastalıkları, karaciğer rahatsızlıkları

⁷ Mide ağrılarında ve yeni doğan bebeklerde ishal tedavisinde kullanılırdı. Ayrıca cilt yanığı, deri enfeksiyonu, diş ve diş eti enfeksiyonlarında da tedavi için kullanılırdı. Memlûkler döneminde Ürdün Vadisi'nde ve Şam'da ekildiği bilinmektedir.

133	Kiraz	Prunus avium	Medikal diyet, afrodisyak	İstifra ettirici, afrodisyak, hafif müshil
134	Kışniş ⁸	Coriandrum sativum	Halüsinasyon, migren, görme zayıflığı	İshal, iltihaplı şişlik, humma, baş ağrısı
135	Kokulu menekşe ⁹	Viola odorata	Halüsinasyon, medikal diyet, göz ve yüz hastalıkları, afrodisyak	Baş ağrısı, akrep ısırması, ishal, karın bölgesi ağrıları, siyatik, humma varis, kanser
136	Kökboya	Rubia tinctoria		Ağrı, cilt, hemeroit, sarılık, diş tedavisi, dalak, karaciğer ve iç organ temizleyicisi, cüzzam, idrar arttırıcı
137	Kraal Bal Dikeni	Lycium afrum	Göz hastalıkları, öksürük şurubu	Göz hastalıkları, cilt rahatsızlıkları, öksürük, köpek ısırması
138	Kuduzotu	Statice limonium		Kalp rahatsızlıkları, meni arttırıcı, gut hastalığı
139	Kulnuç otu	Alpinia galanga		Cinsel hastalıklar, mide problemleri, solunum rahatlatıcı, diş
140	Kunduz	Castor fiber	Göz hastalıkları	Göz hastalıkları, baş ağrısı, ateş, sarılık, cinsel rahatsızlıklar
141	Kuprit	Cu ₂ O		Göz hastalıkları
142	Kurşun	2PbCO ₃ . Pb(OH) ₂	Göz hastalıkları, afrodisyak, kaşıntı	Göz ve deri hastalıkları, göbük fitiği, sürekli ağlama
143	Kurtluca	Aristolochiasp.	Kusma tedavisi	Siğil, sık idrar yapma, şişlik
144	Kuşburnu	Rosa canina	Karaciğer, bit, görme, öksürük, diş	Göz, kasık fitiği, göz sulanması, humma

⁸ Mide gaz sıkışması ve spazmlarda kullanılırdı. Memlûkler döneminde yaz mevsiminde ekildiği ve hasat edildiği bilinmektedir. Ayrıca baharat olarak da kullanılmaktadır.

⁹ Şam'da düşük kalitede menekşe yağı üretildiği kaynaklarda geçmektedir. Mısır'da ise nasıl elde edildiği bilinmemektedir. Eyyübiler döneminde sultan için uyku hâpı olarak kullanılmıştır.

			temizleme, hasta diyeti	
145	Kuşkonmaz	Asparagus officinalis		Göz hastalıkları, hayvan ısırması, kalp ve beyin takviyesi
146	Kuzukulağı	Rumex sp.	Yüz ve göz hastalıkları	Mide kuvvetlendirici, ishal, karaciğer yetmezliği
147	Kübabe biberi	Piper cubeba		Ağız ve dişeti yaraları için ilaç, diş, karaciğer temizleyici
148	Küçük Hindistan cevizi ağacı	Myristica fragrans		Kolik, mide, soğuk algınlığı, cinsel istek artırıcı
149	Labdanum	Cistus ladaniferus		Diş, vitiligo
150	Lak	Laccifer lacca		Karaciğer ve diğer iç organlara yapılan pansuman
151	Lapis lazuli taşı	(Na,Ca)8 (AlSiO4)6 (S, SO4,Cl)1-2	Halüsinasyon, afrodisyak	Macun, kirpik büyütücü, gözyaşı engelleyici
152	Lavanta	Lavandula officinalis	Halüsilasyon, görme zayıflığı, migren, hasta diyeti	Eklem ağrısı, göz iltihabı, görme kaybı, göz bebeği genişlemesi, göz sulanması
153	Lavanta	Commiphora myrrha	Göz ve öksürük	Mide ve karaciğer, öksürük, soğuk algınlığı
154	Liken	Usnea sp.	Göz	Soğuk algınlığı, öksürük, görme iyileştirici, anestetik
155	Limon	Citrus limon	Ateş, hasta diyeti, medikal plaster	Müşhil, baş ağrısı, bayılma, yara tedavisi
156	Mahmude otu	Convolvulus scammonia	Afrodisyak, müşhil, medikal sakız	Müşhil, felç, humma, yüz losyonu
157	Mandakulağı	Sedum sp.		Göz, asabiyet, humma, akciğer temizleyici, böbrek ağrısı azaltıcı

158	Marul	Lactuca sativa	Göz, öksürük şurubu ve merhem	Cilt, diş, zehirlenme, kasık fıtığı
159	Mekke plesenk ağacı	Commiphora mukul	Merhem, hasta diyeti, migren, görme bozukluğu	Ağrı, siyatik, kan alma
160	Mekke reçinesi	Commiphora gileadensis		Göz hastalıkları, epilepsi, çarpıntı, macun, müşhil, mide rahatsızlığı
161	Melisa ¹⁰	Melissa officinalis		Depresyon, kalp takviyesi, balgam sökücü, ilk yardım, sindirim, gaz giderici, hafif müşhil
162	Mercan	Coelenterate System	Diş problemleri	Nefes darlığı, ishal, göğüs zarı iltihabı, diş hastalıkları
163	Mercimek	Lens esculenta	Bit tedavisi	Cilt ve göz, diş, baş ağrısı, gaz, idrar yanması
164	Mersin ¹¹	Myrtus communis	Öksürük şurubu	Göz, kuvvet takviyesi, örümcek ısırması
165	Meşe uru	Quercus sp.	Hemoroit	Cilt, ishal, diş
166	Meyan kökü ¹²	Glycyrrhiza glabra	Ağız sağlığı, öksürük, afrodisyak, hasta diyeti, cilt (çil için), kronik ülser, kellik	Göz, sarılık, akut ateş, kasılma, iltihap, göz donukluğu
167	Mısır güvey otu	Origanum maru		şişlikler
168	Mısır yoncası	Trifolium alexandrinum	Öksürük şurubu	Fetüsü arkada tutucu
169	Mide taşı ¹³			Zehirlenme, göz hastalıkları, ateş,
170	Misk	Moschus moschiferus	Diş eti ve dudak	Baş ağrısı ve beyin hastalıkları, afrodisyak, şişlik
171	Muz	Musa paradisiaca		Karaciğer ve dalak hastalıkları

¹⁰ Şam'da Memlûkler döneminde parfüm yapımında kullanılmıştır.

¹¹ Birçok kanıt onun ilk İslâm dönemlerinde ve Memlûkler döneminde tarımsal olarak üretildiğini göstermektedir. Tüm doğu Akdeniz kıyılarında üretimi yapılmaktaydı.

¹² Kudüs'te eczacılar tarafından satılmaktaydı.

¹³ Keçinin midesinde oluşan taş

172	Mühliye	Corchorus olitorius		Cilt, zehirlenme
173	Mürdümük	Lathyrus sativus		Göz hastalıkları
174	Mürekkep balığı	Sepia officinalis	Dişsel kullanım	Göz hastalıkları, dentist alan
175	Müzmüldek	Crataegus sp.		Bağırsak problemleri, kan durdurucu, idrar sökücü,
176	Nane	Mentha sativa		İshal, soğuk algınlığı, humma, gaz, idrar yanması, kramp
177	Nar	Punica granatum	Medikal sabun, idrar yolu hastalıkları, medikal diyet, karaciğer hastalıkları	Hafif ve ağır ateş, kanser, iltihap, şişlik, göz, fil hastalığı
178	Nezle otu	Anacyclus		Göz ve cilt, diş, humma
179	Nilüfer	Nymphaea sp		Göz ve cilt, afrodisyak
180	Nişasta	Tahıldan çoğunlukla buğdaydan elde edilir	Göz	Karaciğer, göz, cilt, diş
181	Nohut	Cicer arietinum	Genel sağlık, bölgesel uygulamalar	Cilt, eklem yaraları, romatizma
182	Nujdar	Lepidium latifolium		Cilt hastalıkları
183	Oksimel	Bal ve sirke karışımı	Ateş	Öksürük, soğuk algınlığı, dalak sertliği, akrep ve kertenkele ısırması, karaciğer
184	Ormus	Alhagi maurorum		Göz ve cilt, humma
185	Pamuk	Gossypium herbaceum		Öksürük, cinsel istek arttırıcı,
186	Pancar	Beta vulgaris	Bölgesel uygulama, şişlik	Göz, iltihap
187	Papatya	Matricaria aurea		Göz ve cilt hastalıkları
188	Papirüs	Cyperus papyrus		Göz, ağız sağlığı, yara iyileştirici, dalak enfeksiyonu, iştah açıcı

189	Patlıcan	Solanum melongena		Mide takviyesi, idrar arttırıcı, baş ve kulak için ağrı kesici
190	Pelin	Artemisia sp.		Mide rahatsızlıkları, zehirlenme, hıyarcık, sıraca illeti
191	Pırasa	Allium porrum		Cilt ve göz, zehirlenme, diş, ishal ve sindirim problemleri
192	Pirit, ottaş	FeS2		Göz ve deri hastalıkları
193	Piskopos otu	Carum Copticum		Göz hastalıkları, öksürük, soğuk algınlığı, hazımsızlık, hemoroit, karın ağrısı
194	Plantain	Plantago afra	Öksürük	Kasık fıtığı, tüy dökücü, sarılık, ateş, kasılma, ishal
195	Porsuk ağacı	Taxus baccata		Kalp problemleri ve depresyon
196	Rastık	Sb, PbS	Göz hastalıkları	
197	Ravent	Rheum sp.	Hasta diyeti	Mide kuvvetlendirici, koku kuvvetlendirici, dışkı yumuşatma, kusma, sarılık, kalp atımı düzenleyici
198	Rezene	Foeniculum vulgare	Görüş zayıflığı, migren, hemoroit, humma, afrodizyak	Fıtık, göz hastalıkları, baş ağrısı ve beyin hastalıkları, bölgesel uygulamalar
199	Roka	Eruca sativa		Göz hastalıkları, sperm kalitesi arttırıcı, cinsel istek arttırıcı, iç hastalıklar ilacı, mesane temizleyici, anne sütü arttırıcı

200	Sabun	Kül, zeytin yağı ve birkisel alkalinden yapılan		Mukus temizleyici, eklem ağrısı, bağırsak kurdu dökücü, kan akışı düzenleyici
201	Safran ¹⁴	Crocus sativus	Saç boyası, baş ağrısı, göz ve göz kapağı rahatsızlıkları, ağız sağlığı	
202	Safron	Crocus sativus	Göz hastalıkları, plaster	Göz ve cilt, mide ve karaciğer komplikasyonları, baş ağrısı, beyin hastalıkları
203	Sakız ağacı	Pistacia lentiscus	Mide problemleri, diş eti güçlendirici, ağız sağlığı	Kasık fıtığı, göz sulanması, ateş
204	Sakız amonyak	Dorema ammoniacum		Göz hastalıkları, müshil
205	Salatalık	Cucumis sativus		Humma, cinsel hastalıklar, idrar sökücü, mide
206	Salep	Orchis sp.		Zehirlenme, cinsel hastalıklar, nefes kuvvetlendirici, meni arttırıcı
207	Salyangoz	Helix sp.	Diş bakımı, diş macunu veya pudrası	Deri hastalıkları, iç yaralar, eklem enfeksiyonu, göz ve kulak hastalıkları, köpek ısırması, adet düzenleyici
208	Sandal ağacı	Santalum albüm		Humma, siyah safra
209	Sandarak ağacı	Callitris quadrivalvis		İshal, kanama, yılançık
210	Sap kerevizi	Apium graveolens	Gözme bozukluğu, migren, müshil	Eklem ağrısı, çarpıntı, macun, böbrek kumu, yaralar, hazımsızlık, bağırsak gevşetici, mide ağrısı
211	Sarımsak	Allium sativum		Bağırsak kurdu kırıcı, boğaz

¹⁴ Akka, Remle ve Beyrut' ta XIII. ve XIV. yy.'larda Avrupa'ya ticareti yapılmıştır. Daha eski devirlerde Şam, safran maddesinin en yoğun bulunduğu yer olarak geçmektedir.

				temizliği, kronik göz dış ağrısı öksürük kesici,
212	Sarısabır, ödağacı	Aloe sp.	Lokal merhem, migren, puslu görüş, göz bebeği genişletici	Göz hastalıkları, ishal edici
213	Sarısabır, ödağacı odunu	Aquilaria agallocha	Afrodizyak, kaşıntı azaltıcı, merhem	Ateş, diş
214	Sedefotu ¹⁵	Ruta chalepensis	Göz, öksürük kesici, yılan ısırması, baş ağrısı, mide krampı, frengi, iç enfeksiyonlar, nabız düzenleyici, böbrek taşı düşürücü	İshal, gaz, şiddetli şişlik, kas spazmı, tansiyon
215	Sedir	Cedrus libani		Göz hastalıkları
216	Selam otu	Levisticum officinale		Kronik ve yeni öksürük, kulak ağrısı, sarılık, mide
217	Selvi ağacı	Cupressus sempervirens		Göz hastalıkları, diş, ishal, fitik
218	Semiz otu ¹⁶	Portulaca oleracea	Isırık bandı, göz sulanması, göz şikayetleri, eşcinsellik tedavisi	
219	Sinameki	Cassia acutifolia	Humma, afrodizyak	Mesane taşları, müshil, kadın hastalıkları, epilepsi, su çiçeği
220	Siyah eğrelti otu	Asplenium onoperis		Hemoroit, bağırsak rahatsızlıkları, idrar sökücü
221	Siyah kimyon	Nigella sativa		Göz ve cilt hastalıkları, ateş, zehirlenme
222	Soğan	Allium cepa	Bölgesel uygulamalar, ısırık bandı, şişlik	Göz ve deri, cinsel iktidarsızlık, afrodizyak
223	Solucan	Lumbricus terrestris	Diş	Sinir bağlayıcı, kulak ve diş tedavisi,

¹⁵ Yeni doğanlar için meşale yapımında kullanılmıştır. Memlûkler döneminde parfüm ve baharat olarak da kullanılmıştır.

¹⁶ Suriye topraklarında tarımı yapılmıştır.

224	Sorkun ağacı ¹⁷	Moringa peregrina	Öksürük, saç uzattırıcı, diş güçlendirici, burun kanamalarına karşı, yaşlanma karşıtı, cüzzam, dalak ve karaciğer	Diş ve dişeti, burun kanaması, cinsel takviye, cüzzam, diş ağrısı, romatizma
225	Söğüt	Salix sp.		Göz, ateş, kolik, mide ağrısı
226	Söküotu	Bituminaria bituminosa		
227	Su kabağı	Lagenaria vulgaris	Ateş, öksürük, plaster, merhem	Göz hastalıkları, ateş, yara, baş ağrısı
228	Sumak	Rhus coriaria		Fetüs itici, boğaz ağrısı tedavisi, ishal kesici
229	Susam ¹⁸	Sesamum indicum	Anne sütü arttırıcı, adet düzenleyici, düşük tedavisi, mide ve sindirim sistemi problemleri	Mide, fitik, göz sulanması, yılancık, kasılma, humma, iltihaplı şişlik
230	Sülfürik asit ¹⁹	Green – FeSO4 blue – CuSO4, white – ZnSO4, CuSO4.5H2O	Göz hastalıkları	Kronik hastalıklar, yara tedavisi, deri ve göz hastalıkları
231	Sümbül yağı	Nardostachys jatamansi	Göz hastalıkları, epilepsi, histeri	Sarılık, akut ateş, kasılma, diş kaybı, bağırsak sorunları
232	Süsen	Iris florentina L.		Cilt, diş, yılancık, kasılma, humma
233	Sütleğen	Euphorbia sp.	Öksürük kesici, medikal sakız	Yaralar, delilik tedavisi
234	Şahtere	Fumaria officinalis		Melankoli, idrar sökücü, cilt, kan temizleyici, mide takviyesi
235	Şakayık	Paeonia sp.		Epilepsi, delilik
236	Şamfıstığı Antep fıstığı	Pistacia vera		Cilt ve cinsel hastalıklar, tonik, düşük

¹⁷ Tropikal bir ağaç olan Moringa, Sina bölgesinde yetişmektedir. Mısır'da kadınlar şişmanlamak için bu ağacın yağını merhem olarak kullanmışlardır. Ayrıca cami kandillerinde de kullanılmıştır.

¹⁸ Cüzzam ve akciğer enfeksiyonu tedavisinde kullanılmıştır. Mısır'da ve Doğu Akdeniz kıyılarında ticareti yapılmıştır.

¹⁹ Zac Yağı olarak da bilinen şap, Şam dağlarında ve Mısır'da bolca bulunmaktaydı.

237	Şap ²⁰	Alk(SO ₄) ₂ 12.H ₂ O	Diş tedavisi ve temizliği	Göz hastalıkları, diş, kozmetik
238	Şeker kamışı	Saccharum officinarum	Gaz, kolik, ağız temizliği, mesane komplikasyonları, halüsinasyon, karaciğer, ateş	Kolik, müshil
239	Şeytan şalgamı	Bryonia cretica		Cilt hastalıkları, idrar sökücü, müshil, ülser tedavisi, öksürük tedavisi, yanık, kanser
240	Şeytanti	Ferula galbaniflua	Karaciğer rahatsızlıkları	Göz hastalıkları, delilik
241	Şimşir	Buxus sempervirens		Baş ağrısı ve yaralar
242	Tambul	Areca catechu		Cilt hastalıkları, uyarıcı, kurcukların neden olduğu kanamayı durdurucu
243	Tarçın	Cinnamomum sp.	Görme zayıflığı, migren	Göz hastalıkları, soğuk algınlığı, öksürük, gaz, göğüs zarı iltihabı,
244	Tarçın	Cinnamomum citriodorum		Göz, macun, müshil, tonik, mide, kolik
245	Tatlı fesleğen	Ocimum basilicum var. pilosum		Burun açıcı, kalp, göz
246	Tatlı yonca	Melilotus albus	göz	Cilt, tırnak hastalıkları, siyatik, varis
247	Tavuk ürünleri	Gallus gallus domesticus	Kan durdurucu, pansuman	Göz hastalıkları, iltihaplı şişik
248	Tere	Lepidum sativum	Öksürük, ateş, halüsinasyon	Cilt hastalıkları, diş sağlığı, ishal, mide kası güçlendirici
249	Turp	Raphanus sativus	Yılan ısırması, bit tedavisi	Göz, boğaz ve cilt hastalıkları, sağırılık
250	Tuz	NaCl	Diş temizliği ve tedavisi, mide ve sindirim rahatsızlığı,	Eksoftalmi ²¹

²⁰ Memlûkler döneminde Kudüs'te hammadde ve ilaç olarak satılmıştır. Ayrıca kozmetik alanında da kullanılmıştır.

²¹ Troid bezi sorunu

			göz hastalıkları, müşhil	
251	Türbit kökü	Ipomoea turpethum	Yüz ve göz tedavisi, kaşıntı, diş temizleme, müşhil	Müşhil, göz
252	Uzun biber	Piperlongum	Göz	Göz, kasılma, macun, müşhil, tonik, hazımsızlık, mide rahatsızlığı, kolik
253	Üvez	Sorbus domestica = Pyrus sorbus	Hemoroit	Baş ağrısı, boğaz ve ağız sivilcesi
254	Vaşak	Felis [Lynx] caracal		
255	Vitis	Vitis vinifera	Görüş zayıflığı, migren, afrodisyak, bölgesel uygulamalar, kas gevşetici, şişlikler	Yılan ısırması, özel bölge temizliği
256	Yaban havucu	Malabaila secacul = Pastinaca schekakul		Cinsel ilaç, afrodisyak
257	Yabani Güvey otu	Origanum syriaca	Ateş, diyet	Humma, diş
258	Yabani Hint sümbülü	Asarum europaeum	Öksürük	Humma, baş ağrısı ve beyin hastalıkları, sarılık, susuzluk, mide ve karaciğer ağrıları, nefes açıcı
259	Yabani sedefotu	Peganum harmala		Kusturucu, afrodisyak, idrar sökücü, bağırsak hastalıkları, hemoroit ve sinir hastalıkları, delilik, epilepsi, kellik
260	Yasemin	Jasminum sp	Göz hastalıkları	Baş ağrısı, diş, hemoroit, cilt, zehirlenme
261	Yellim ağacı	Cordia myxia	Medikal diyet	Mide ve karaciğer kuvvetlendirici
262	Yengeç	Decapoda		Göz ve deri hastalıkları, köpek ısırması, akrep

				sokması, diş temizliği
263	Yer fesleğeni	Origanum majorana		Göz, humma, genetik hastalıklar, böbrek ve mesane bozukluğu
264	Yer narı	Cytinus hypocistis		İshal, hazımsızlık, kanama ve zayıf eklemler
265	Yumuşakçalar	Strombidae and Muricidae		Mide içi yüzeyi hastalıkları ve yaraları, eklem iltihabı, göz ve kulak hastalıkları, müshil, epilepsi, felç
266	Yün kurdu	Bombyx mori		Çarpıntı, genel tonik, boğaz enfeksiyonu ve şişliği, hemoroid, diş ve mide ağrısı
267	Zencefil	Zingiber officinale		Böbrek hastalıkları, mide gazı, özel bölge temizliği, kuvvet macunu
268	Zerdali diken, peygamber çiçeği	Centaurea behen		Kalp rahatsızlıkları, çarpıntı, macun, müshil, kilo aldırıcı, meni kalitesi arttırıcı
269	Zerdeçal	Curcuma longa	Göz	Göz, cilt, diş
270	Zeytin yağı	Olea europaea	Kusma, şişlikler, öksürük şurubu	Cilt ve göz hastalıkları
271	Zincifre	HgS		
272	Zufa otu	Hyssopus officinalis		Sıtma, göğüs ve akciğer, kronik öksürük, mide için faydalı

SONUÇ

İki buçuk asır boyunca Mısır, Şam ve Hicaz bölgelerinde hüküm süren Memlûkler, Eyyûbîler'den devraldıkları yapıyı daha da geliştirerek kendilerine has bazı müesseseler de ihdas etmişlerdir Memlûkler, kuruluş yıllarındaki önemli askerî başarılarını, devlet teşkilatının oluşturulması ve geliştirilmesine de yansıtmışlardır. Bu

anlamda Memlûkler, müesseseleşme bakımından Osmanlılardan sonra ayrı bir yere sahip olmuşlardır. Askerî ve siyasî başarılarının getirdiği şöhret ile ilmî çalışmalarda da çok önemli başarılar yakalamışlardır. Mısır ve Şam bölgesine gelen âlimler hem burada Memlûklu himayesinde çalışma imkânı elde ederek yeni müesseseler kurmuşlar hem de burayı ilim merkezi haline getirmişlerdir.

Memlûklu coğrafyasına gelen ve burada yetişen çeşitli sahalardaki birçok âlim burada medrese inşa etmiştir. Bu medreselerde dinî ilimler ile birlikte müspet ilimler de okutulmuştur. Bu medreseler arasında tıp öğreniminin yapıldığı ihtisas medreseleri ve hastaneler bulunmaktadır. Hastanelerde sağlık hizmeti ile beraber tıp eğitimi de birlikte yürütülmüştür.

Haçlı ve Moğol istilalarına karşı güvenli liman olması, ilme verilen önem sayesinde ve ilmî çalışmalar için gösterilen yoğun imar faaliyetleri Memlûkler döneminde özellikle tıp alanında çok sayıda önemli doktorların inkişaf etmesi sağlamıştır. Yine bu dönemde Mısır ve Şam önemli tıp merkezleri olmuştur.

Bahrî Memlûkler döneminde en dikkat çeken ve bugün bile hayranlık uyandıran yapı Sultan Kalâvun tarafından 1284 yılında tamamlanan Büyük Mansûrî Hastanesi (el-Bimâristânü'l Kebîr el-Mansûrî)'dir. Sultan Kalâvun'un ilmî gayelerinin yanında siyasî olarak yaptırdığı bu hastane, Kahire'nin İslâm âleminin hem siyasî hem de ilmî başkenti olmasına etki etmiştir. Hastanenin herhangi bir kademede görevli Yahudi ve Hıristiyan çalıştırılmasına izin verilmezdi. Çalışacak kişilerin Müslüman, güvenilir ve yazı yazmayı bilen kişiler olması gerekirdi. Bu uygulamanın İslâm tıp tarihi açısından etkileri önemli olmuştur.

İslâm tıp tarihine baktığımız zaman, gayrimüslim tabiplerin sayıları azımsanmayacak kadar yüksektir. Hatta Emevî ve Abbasî dönemlerinde önemli doktorların çoğu gayrimüslim aileler idi. Bu kişiler sadece İslâm âleminde tıbbın ilerlemesini sağlıyor aynı zamanda Müslüman doktorların da yetişmesini sağlıyordu. Bu bağlamda Mansurî Hastanesi'nin bu uygulamasının İslâm tıp alanında gayrimüslimler ile bağlantıya zarar verdiğini söyleyebiliriz. Çünkü, bu dönemden sonra İslâm tıp tarihinde daha önceki emsallere kıyasla çok daha az meşhur doktor ve keşif görülmektedir. Daha sonra ortaya çıkacak kara veba salgını zamanında da gayrimüslimler suçlanacak ve bu olumsuz etki katlanarak devam edecektir. Yine bu dönemde Eşarî

inancının artmasına paralel olarak sufizmin yükselmesi, buna bağlı olarak tıptan ziyade dinî şifa uygulamalarına yönelme, tıbbın gerileyişinin sebeplerinden biridir.

KAYNAKLAR

Özaydın, A. (2000). İbnü'l-İbrî, *TDV İslâm Ansiklopedisi XXI* içinde (ss.92-94), İstanbul.

Kocayürek, A. (2017). *İslâm Bilim Tarihi 1300-1470*, Maviçatı Yay: İstanbul.

Ağırakça, A. (2004). İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII. /XIII. Yüzyıla Kadar, Nobel Tıp Kitabevleri: İstanbul.

Bayat, A. H. (2000). İbnü's-Süveydi, *TDV İslâm Ansiklopedisi XXI* içinde (ss. 213-214), İstanbul.

Mazor, A. (2014). Jewish Court Physicians in the Mamluk Sultanate during the First Half of the 8th/14th Century, *Medieval Encounters* 20 38-65, Brill.

Erdemir, A. D. (2019). *Orta Çağ'da Tıp Tarihinden Çizgiler Külliyyat 2*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: İstanbul.

Özyurt, B., Keleş, B., Kaçar, Y. (2007). Memlûklularda Tıp ve Tıp Eğitimi, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 15 içinde (ss.45-50).

Buharalı, E. (2006). Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi* içinde (ss. 29-39), 25 (40) 29-39.

Brockelmann, C.(2017), *Islamic Literature in Arabic, 2. Post-Classical Period, Book 2*, Leiden : Brill.

Üstün, C. (2017). Aydınogulları Zamanından İzmir ve Çevresinde Bir Âlim: Hacı Paşa, *İzmir Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Serap Yılmaz Özel Sayısı*, İzmir.

Akpınar, C. (1996). Hacı Paşa, *TDV İslâm Ansiklopedisi XIV* içinde (ss.492-496), İstanbul.

Chipman, L. (2010). The World of Pharmacy and Pharmacists in Mamlûk Cairo, *Sir Henry Wellcome Asian Series*, vol.8. Leiden: Brill.

Waines, D. (2011). *Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies*, Brill: Boston.

Savage-Smith, E. (2013). Medicine in Medieval Islam, *The Cambridge History of Science II*, Cambridge University Press: New York.

Kahya, E. (2000). İbnü'n-Nefîs, *TDV İslâm Ansiklopedisi XXI* içinde (ss. 173-176), İstanbul.

Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), (1945). *Abu'l-Farac Tarihi*, I, Ernest A. Wallis Budge (Çev.), Ömer Rıza Doğrul (Çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

İbn Haldun, (1986). *Mukaddime*, II, Zakir Kadirî Ugan (Çev.), Millî Eğitim Basımevi: İstanbul.

İbn Kesîr, (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, M.Keskin (Çev.). Çağrı Yay.: İstanbul.

İbn Kesîr, (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, M.Keskin (Çev.). Çağrı Yay.: İstanbul.

İbn Kesîr, (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, M.Keskin (Çev.). Çağrı Yay.: İstanbul.

Fazlıoğlu, İ. (2000). İbnü'l Efkânî, *TDV İslâm Ansiklopedisi XXI* içinde (ss. 22-24), İstanbul.

Kaya, M. (2008). Sadaka b. İbrâhim, *TDV İslâm Ansiklopedisi XXXV* içinde (s. 385), İstanbul.

Keleş, B. (2005). Memlûkler Dönemine Ait Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri ile İlgili Bir Vakfiye. 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı I* içinde (ss. 385-391), 1-6 Eylül 2002, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay: Ankara.

Göde, K. (1986). Hacı Paşa'nın Yaşadığı Devir (1335-1423) Konyalı Hekim Hacı Paşa, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 3*, (ss. 13-16), Kayseri.

Levanoni, A. (2008). Water Supply in Medieval Middle Eastern Cities: The Case of Cairo. *Al-Masaq, Vol. 20* içinde (ss. 179-205).

Linda S. Northrup, L. S. (2001). Qalawun's Patronage Of The Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt, *Mamlûk Studies Review Vol. 5*.

Mahamid, H. (2013). Waqf and madrasas in late medieval Syria, *Educational Research and Reviews*, Vol. 8(10), ss. 602-612.

İbrahim, M. (2015). Health and Hygiene in Early Mamluk Damascus 1260-1348, *The Syria under Ayyubid and Mamluk Rule: From Saladin to Selim the Grim*. The University of Bonn: Germany.

Kaya, M. (1999). İbn Ebû Usaybia, *TDV İslâm Ansiklopedisi XIX* içinde (ss. 445-446), İstanbul.

Makrîzî (1997), *Kitâb es-Sulûk li-Marifet-i Düvel el-Mülûk*, I, M.A.Âta (Thk.), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut.

Ullmann, M. (1970). *Die Medizin im Islam*, Leiden.

Takruri, M. S. M. (2010). Historical essay: An Arabic surgeon, Ibn al Quff's (1232–1286) account on surgical pain relief, *Anesthesia: Essays and Researches*, 4:1.

MİDİLLİ, M. E. (2017). *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi: İbn Tolun Camii (1296-1382)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

Alper, Ö. M. (2000). İbni Kuf, *TDV İslâm Ansiklopedisi XXI* içinde (ss. 115-117), İstanbul.

Özyurt, B., Keleş, B., Kaçar, Y. (2007). Memlûklularda Tıp ve Tıp Eğitimi, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 15.

Hitti, P. K. (1938). *Descriptive Catalog of the Garrett Collection of Arabic Manuscripts*, Princeton University Press: Princeton.

Ragab, A. (2015). *The Medieval Islamic Hospital*, Cambridge University Press: USA.

Şeşen, R. (2010). Eyyûbîler Devrinde Tıp Eğitimi, *İslâm Tetkikleri Dergisi IX* içinde (ss. 243- 268), Edebiyat Fakültesi Basımevi: İstanbul.

Amitai, R. (2017). The Development of a Muslim City in Palestine: Gaza under the Mamluks, *ASK Working Paper, Annemarie Schimmel Kolleg History and Society during the Mamluk Era (1250-1517)*, Bonn.

Yıldız, S. N. (2014). From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century, *Journal of Islamic Studies*, 25:3, pp. 263-297.

Özkan, S. (2021). *Bahrî Memlûkler Döneminde Tıbbî Faaliyetler (1250-1382)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Malatya.

Waines, D. (2011). *Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies*, Brill: Boston.

Yalçın, M. F. (2015). Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsületibbâlık (648-784/1250-1382). *Marife* içinde (ss. 283-296), 15/2.

Yeomans, R. (2006). *The Art and Architecture of Islamic Cairo*, Garnet Publishing: İngiltere.

Yıldız, H. D. (1992). Melik ez-Zâhir Rükneddin Baybars el-Bundukdarî (1260-1277), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi VI* içinde (ss. 456-468). Çağ Yay: İstanbul.

Yiğit, İ. (2002). Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış, *Türkler* içinde (Cilt 5, ss. 748-756). Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

Yiğit, İ. (2004). Memlûkler, *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 29, ss. 90-97). Ankara.

Yiğit, İ. (2015). *Memlûkler 648-923 / 1250-1517*, Kayıhan Yay: İstanbul.

Zengin, M. (2019). Sultan Selâhaddin Sâlih Döneminde Memlûkler, *Tarih Okulu Dergisi XXXIX* içinde (ss. 313-332).